

Info

bulletin *Winshem*

HISTORISCHE VERENIGING WINSUM-OBERGUM

mei 2016 twintigste jaargang nummer 2

Formido
BOUWMARKTEN

 SENNEMA
Tuin totaal

wel **KOOP**

Het Aanleg 8 - 10 9951 SJ Winsum
tel. 0595-447010 / 0595-447015 / 0595-447020

Hoveniersbedrijf
HOLWERDA

s t e r k
i n a l u w
t u i n w e r k

aanleg en onderhoud

Tel.: 0595 444555
Mobiel: 06 40287058

Freesialaan 3 9951 GL Winsum gn

v. Calker
Schildersbedrijf

*Allround applicatie
Oude en nieuwe technieken
Kleur- en verftechnische adviezen*

Winsum
0595-443486

Engelsman
Optiek & Auditiek)))

Al 20 jaar uw vertrouwde adres
voor oog - en oorzorg.

Hoofdstraat Obergum 8
9951 AH Winsum
0595-444069

info@engelsman-optiek.nl
www.engelsman-optiek.nl

**HOOR
PROFS**
www.hoorprofs.nl

Erkend Audicien

StAr
Stichting AudeclenragStar

Mei 2016 twintigste jaargang nummer 2
Dit informatiebulletin is een periodieke uitgave
van de Historische Vereniging Winsum-Obergum

In dit bulletin worden artikelen en berichten opgenomen met betrekking tot het werkterrein en de activiteiten van de vereniging, de ingestelde werkgroepen, individuele leden of derden. Een ieder, al dan niet lid van de vereniging, kan ideeën, suggesties en materiaal aanleveren op onderstaand redactieadres. De redactie zal beoordelen of het aangeboden materiaal voor plaatsing in aanmerking komt.

Dit bulletin verschijnt twee keer per jaar en wordt gratis aan de leden van de vereniging verstrekt.

*Voor niet-leden is het bulletin tegen betaling van €7,- per exemplaar verkrijgbaar bij:
C. Tersteeg, Freesiaalaan 30, 9951 GM Winsum*

Redactie:

*J.A. Groothof
M. Meijer
T. van der Schoor
C. A. Tersteeg
J. Wicherts- van Dijken*

Redactieadres:

Artikelen, materiaal, mededelingen of oproepen over de historie van Winsum-Obergum kunt u sturen naar:

*J.A. Groothof,
Dahliastraat 8, 9951 GG Winsum,
T: 0595-442127
E: j.a.groothof@planet.nl
Of naar: info@winshem.nl*

Website:

www.winshem.nl

Bestuur:

*B.J. Haak, waarnemend voorzitter
G. Frumau, secretaris
I. van der Molen-Huisman, penningmeester
C. Tersteeg
E. Visser
B. Pestoor
D.J. Tinga*

Kosten lidmaatschap: €22,50 per jaar, bij verzending per post €28,50 per jaar. Bij beëindiging van het lidmaatschap dient u dit vóór de verschijning van het Infobulletin nummer 1 van het volgende jaar kenbaar te maken bij de secretaris van de vereniging, G. Frumau, Westerstraat 20, 9951 BL Winsum

*Bankrelatie: ABN-AMRO Winsum
Rekeningnr. NL20ABNA0612336174*

ISSN 1386-1530

*Vormgeving: Tineke van der Schoor
Druk: DePrint, Winsum*

Woord Vooraf

De redactie heeft haar uiterste best gedaan om dit nummer van het Infobulletin zo snel mogelijk bij u allen in de brievenbus te krijgen. Het is een gevarieerd en extra dik nummer geworden.

De Volkstellingen in de gemeente Winsum geven een interessant beeld van het verloop van de bevolking in de 19e eeuw, Tineke van der Schoor is met deze serie inmiddels aangeland in 1879..

In 2015 zijn wij vergast op twee lezingen door dorpsgenoten, Cees de Ranitz en Gerrit Poort. Een korte impressie van deze lezingen vindt u in dit nummer.

Naast het Infobulletin bent u mogelijk geïnteresseerd om zich te verdiepen in historische boeken over Groningen. De geschiedenis van arbeiderswoningen op Groninger dorpen is te boek gesteld door Joop Tilbusscher. Het Klooster Juliana te Rottum is op fraaie wijze gereconstrueerd in boek en 3D door een werkgroep van inwoners uit Rottum. De lezing in januari werd gehouden door Peter Suidman, ook zijn boek over de architect Gerrit Nijhuis is zeker een aanrader.

De reconstructie van het Dominicanenklooster van Winsum voert u ditmaal naar andere dominicanenkloosters in Nederland, zoals in Haarlem, Zwolle en Leeuwarden. Jacques Tersteeg heeft veel materiaal verzameld voor deze laatste bijdrage in de serie over de reconstructie, vandaar dat dit een extra dik nummer van het Infobulletin is geworden.

Veel leesplezier gewenst,

Redactie Infobulletin

Voorlopige Inhoud

<i>Winsum in de Volkstelling van 1879</i>	<i>2</i>
<i>Doudestieds</i>	<i>6</i>
<i>Het Onverdeelde Munnikeveen, lezing Cees de Ranitz</i>	<i>7</i>
<i>Brandweer in Winsum, lezing Gerrit Poort</i>	<i>11</i>
<i>Oude schotel blijkt unieke vondst</i>	<i>13</i>
<i>Terug naar Klooster Juliana, recensie</i>	<i>14</i>
<i>Zestien Vierkante Meter, recensie</i>	<i>15</i>
<i>Verhuizing Kinderboekenhuis naar de Aula</i>	<i>15</i>
<i>Reconstructie van het Dominicanenklooster (III)</i>	<i>21</i>

WINSUM IN DE VOLKSTELLING VAN 1879

In de serie over Winsum in de Volkstellingen dit keer aandacht voor de Volkstelling van 1879. Het is een korte bijdrage, aangezien in deze Volkstelling weinig informatie op gemeentelijk niveau bewaard is gebleven.

Tineke van der Schoor

NEDERLAND IN 1879

Sinds de vorige Volkstelling zijn er verschillende ontwikkelingen in het onderwijs. Zo wordt de klassengrootte in het lager onderwijs teruggebracht van 70 naar 40. In 1870 wordt Aletta Jacobs als eerste meisje toegelaten op de HBS, vanaf 1871 studeert ze aan de Universiteit Groningen. De schoolstrijd is in volle gang, ook in Winsum wordt een christelijke lagere school gesticht in 1876. Deze school had op dat moment 100 leerlingen, één lokaal en één onderwijzer. Begrijpelijkerwijs werd er al snel actie ondernomen om het aantal onderwijzers en lokalen uit te breiden.

Europa wordt geteisterd door diverse oorlogen, zoals de Frans-Pruisische oorlog in 1870. Het winnende Pruisen sticht vervolgens het Duitse Keizerrijk, dat tot 1918 zal bestaan.

Heel langzaam dringt nieuwe technologie door in Nederland, zo stappen de Nederlandse rederijen over op stoom na de opening van het Suezkanaal in 1869.

ZESDE TIENJARIGE VOLKSTELLING

De uitkomsten van de zesde tienjarige volkstelling, gehouden op 31 december 1879, is uitgegeven in Den Haag bij Van Weelden en Mingelen. De algemene inleiding verhaalt uitgebreid over de samenstelling van de commissie die deze telling op zich heeft genomen. Zo lezen we zelfs dat de heer van Cooth was aangezocht, maar meende deze eer aan zich te moeten laten voorbijgaan.

De opzet van de telling en de gestelde vragen waren gro-

tendeels gelijk aan die van de vijfde tienjarige Volkstelling. Er werd een inschrijvingsbiljet voor ieder gezin en voor elk afzonderlijk levend persoon verstrekt. Na afloop van de telling zijn de biljetten gecontroleerd met behulp van het bevolkingsregister. De afgelopen decennia is een lichte verstedelijking waar te nemen.

PROVINCIE GRONINGEN

Het deel over de provincie Groningen begint met een inleiding op de tabellen. Hierin wordt de bevolking vanaf de eerste tienjarige telling in 1830 geanalyseerd. De informatie die wordt gegeven is zeer beperkt, er is alleen een overzicht van de voornaamste gemeente, de overige gemeenten en de provincie in totaal. De gemeente Groningen telde 46.006 inwoners.

In de provincie Groningen waren in 1879 in totaal 57 gemeenten, waarvan 25 een inwonertal hadden van beneden de 3000, 25 tussen de 3000 en 6000 inwoners, vijf gemeenten telden tussen 6001 en 10.000 zielen, één gemeente had tussen de 10.001 en 15.000 inwoners. De grootste gemeente viel in de categorie 45.001 tot 50.000 inwoners.

Uit de tabel over de geboorteplaats blijkt dat in de provincie het aandeel geboren in de gemeente en in den vreemde met elke telling afneemt, terwijl het aandeel inwoners dat is geboren in een andere gemeente en in een andere provincie gestaag toeneemt. Het aantal geboren in een Nederlandse kolonie is in de provincie Groningen zeer klein en neemt in 1879 nog steeds af.

In het 'Algemeen Overzicht' worden tabellen getoond waarin de bevolking van de provincies met elkaar worden vergeleken

GEMEENTEN.	Bewoonde huizen en schepen.	Huisgezinnen.	LEDEN DER HUISGEZINEN.								BEVOLKING VAN GESTICHTEN EN ANDERE INSTELLINGEN, ONDER EEN BESTUUR TE ZAMEN WONENDE.										TOTAAL der werkelijke bevolking.			
			Hoofden van huisgezinnen.		Kinderen.		Personen in dienstbetrekking.		Overige leden der gezinnen.		Afzonderlijk levende personen.		Bestuurders, beamten en bedienden		Bevolking voor wie het gesticht is bestemd.		TOTAAL.							
			M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Wilderik	1436	1752	1521	928	910	3037	157	269	179	1004	3009	4129	45	92	1	2	»	»	20	12	21	14	4074	4233
Winschoten	1005	1333	1176	177	1546	1576	145	352	253	1290	3120	3305	23	48	9	21	»	»	39	14	48	35	3181	3457
Winsum	777	414	281	63	729	504	114	129	56	392	1080	1088	11	24	»	»	»	»	11	20	11	20	1492	1132
't Zandh	525	152	584	68	687	707	207	190	110	632	1588	1597	10	33	»	»	»	»	»	»	»	»	1598	1630
Zuidbroek	381	522	456	61	700	614	81	110	46	482	1173	1272	12	28	»	»	»	»	»	»	»	»	1185	1300

op diverse variabelen. De Provincie Groningen telde 253.236 inwoners en stond daarmee op de vierde plaats van de provincies wat betreft bevolkingsdichtheid, met 1102 zielen per 1000 hectaren, ofwel 6069 inwoners per vierkante geografische mijl. Alleen in Noord Holland, Zuidholland en Utrecht werden meer inwoners per km² geteld. In 1830 telde de provincie Groningen nog 157.504 inwoners, in een halve eeuw dus een toename van bijna 100.000 inwoners. De sterkste stijging vond plaats in het laatste decennium van deze periode, van 1869 tot 1879, met 27.910. Ter vergelijking, in 2014 telt de provincie Groningen circa 582.720 inwoners. (Sociaal Planbureau Groningen. www.sociaalplanbureau Groningen.nl)

GEMEENTE WINSUM

Hoe stond de gemeente Winsum ervoor in 1879? Helaas kunnen we daarover weinig vertellen op basis van de gepubliceerde Volkstelling 1879, aangezien in deze telling (opnieuw) de gemeenten beneden de 3000 inwoners op één hoop worden gegooid, wat tot veel informatieverlies heeft geleid.

In het archief van de gemeente Winsum is van verschillende Volkstellingen nog het een en ander in het archief aanwezig. Zo zijn er van de Volkstelling van 1830 verzamelbladen, van 1850 is er een lijvig 'hoofdelijk invulling-register', en van 1871 is er een beroepentelling bewaard gebleven. In een apart artikel wil ik deze archiefstukken nader beschrijven, omdat in veel gemeenten de originelen niet bewaard zijn gebleven. De stukken zijn echter verre van compleet, voor de volkstelling van 1879 is geen aanvullende informatie beschikbaar.

HUISGEZINNEN

In Winsum woonden in 1879 444 huisgezinnen, in 377 huizen. 381 met een mannelijk gezinshoofd, 68 met een vrouw aan het hoofd. Gezamenlijk hadden ze 1033 kinderen, 529 jongens en 504 meisjes. Bovendien woonden er nog 448 'overige leden' in deze gezinnen; broers, zussen, ouders of andere familieleden. Deze groep bestond uit 56 mannen en 302 vrouwen. Interessant is dat in deze gezinnen 243 'personen in dienstbetrekking' woonden, 114 mannen en 129 vrouwen. Dan zijn er nog 'afzonderlijk levende personen', 11 mannen en 24 vrouwen. Tenslotte wonen er nog 11 mannen en 20 vrouwen in het 'Gesticht voor hulpbetoon en werkverschaffing' in Obergum.

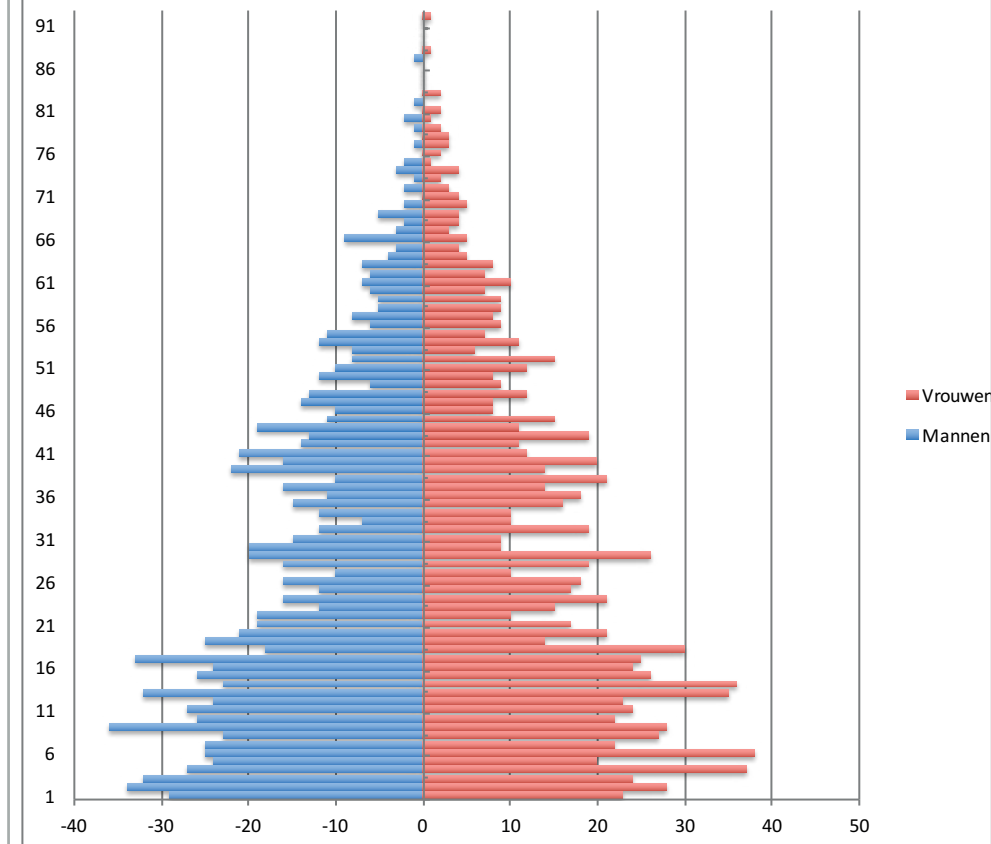
Het totaal aantal inwoners in 1879 bedraagt 1102 mannen en 1132 vrouwen, samen 2234 inwoners.

PLAATSELIJKE INDELING

De indeling van de gemeente is in deze volkstelling opnieuw gewijzigd, wat vergelijkingen met andere tellingen erg lastig maakt. Er is aangegeven onder welk waterschap de verschillende dorpen en buurtschappen vallen, in Winsum vallen alle dorpen onder het Waterschap Hunsingo. De gebruikte aanduidingen zijn dorp, gehucht, en buurtschap. Het verschil tussen een gehucht en een buurtschap is niet steeds even helder. Een gehucht is kleiner dan een dorp, maar ook heeft een gehucht doorgaans geen kerk. Echter in Maarhuizen en Bellingeweer heeft wel een kerk gestaan. Een buurtschap is vaak genoemd naar een geografisch element, zoals een rivier of een veldnaam.

GEMEENTEN.	PLAATSELIJKE INDELING.	Woningen in de gemeente.				Tijdelijk aanwezige schepen.	BEVOLKING.							
		Woonhuizen.			Tijdelijk aanwezige schepen.		Bij de telling aanwezig.		Tijdelijk afwezig.		TOTAAL.		Tijdelijk aanwezig.	
		erwoud.	inbevoord.	aanboorv.			M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Winsum.	Waterschap Hunsingo.	Dorp Winsum	97	»	»	»	220	250	6	5	226	255	6	5
		» Obergum. Gesticht voor hulpbetoon en werkverschaffing	1	»	»	»	41	20	»	3	44	20	»	»
		» Overige huizen	151	»	»	»	423	450	43	41	436	453	6	5
		» Schepen	»	»	»	16	38	32	42	»	50	43	»	»
		» Winsum	7	1	»	»	18	26	»	»	18	26	1	4
		Gehucht Schilligeham	8	»	»	»	33	23	»	»	33	23	»	»
		Buurtsh. Winsummermeeden	31	»	»	»	93	97	»	»	93	97	1	»
		Gehucht Thijum	4	»	»	»	14	11	1	»	12	11	»	»
		» Bellingeweer	15	»	»	»	35	37	1	»	36	37	»	»
		» Klein Garnwert	15	»	»	»	57	54	1	»	58	54	»	»
		Dorp Obergum	6	2	»	»	20	13	»	»	20	13	»	»
		Gehucht Rannum	10	»	»	»	35	31	»	»	35	31	1	1
		» Maarhuizen	16	»	»	»	73	68	1	1	74	69	2	1
		Totaal kom	249	»	»	16	692	752	31	19	723	771	12	10
		» buiten de kom	112	3	»	»	375	360	4	1	379	361	5	6
Totaal voor de woningen in de gemeente	361	3	»	16	1067	1112	35	20	1102	1132	17	16		
Personen die bij de volkstelling verklaard hebben in de gemeente te wonen, doch wier woonplaats daar niet is gevonden	»	»	»	»	»	»	2	»	2	»	»	»		
Algemeen totaal der bevolking	361	3	»	16	1067	1112	37	20	1104	1132	17	16		
Tijdelijk aanwezige schepen	»	»	»	»	8	»	»	»	»	»	25	21		

Bevolkingspiramide Winsum 1879

per gemeente. We kunnen dus nu een bevolkingspiramide van Winsum laten zien. Deze piramide geeft een beeld dat past in die periode: veel inwoners beneden de 20. Hoewel er door sommigen een zeer hoge leeftijd behaald wordt, is het totaal aantal inwoners boven de 65 tamelijk gering. Wat verder opvalt is dat er in de leeftijdsgroep van 24 tot 38 een aantal jaargangen zijn met relatief weinig personen. Dit betreft de geboortejaren die vallen in de 'zwarte jaren 50' van de 19e eeuw, een periode met veel ziekte en honger.

In de publicatie van de volkstelling 1869 wordt voor een aantal jaren het 'tekort' aan inwoners gerelateerd aan uitbraken van verschillende ziekten, zoals de 'Asiatiscen braakloop' (cholera) in 1848, 1849 en 1866 en aan de schaarste aan levensmiddelen in de periode 1846 en 1847. Bekijken we dit nauwkeuriger voor Winsum, dan zien we voor deze jaargangen het volgende:

- Jaargang 1866 – 13 jaar in 1879: inderdaad is er een dip in het aantal jongens, geldt echter niet voor aantal meisjes;
- Jaargang 1847/1848 – 32/33 jaar in 1879: inderdaad is er een duidelijke dip bij mannen zowel als vrouwen, laagste aantal inwoners van de omringende jaargangen.

Dit is van toepassing op de buurtschap Winsumermeeden

Op basis van de toegepaste indeling krijgen we bijvoorbeeld inzicht in de bevolking van Schilligeham. Daar bevinden zich 8 woonhuizen, waarin 56 personen wonen. Bij de telling zijn alle bewoners aanwezig: 33 mannen en 23 vrouwen.

WONINGEN EN SCHEPEN

Er is onderscheid gemaakt tussen woningen binnen en buiten de kom. Zo waren er in de kom van Dorp Winsum en Dorp Obergum 249 woonhuizen, terwijl er 112 buiten de kom worden geteld. In het Dorp Winsum-buiten-de-kom is één huis onbewoond, in Dorp Obergum-buiten-de-kom zijn twee van de zes huizen onbewoond. De leegstand is heel klein, slechts drie woningen zijn onbewoond. Bij deze telling zijn de gebouwen die niet voor bewoning bedoeld zijn, zoals kerken, pakhuizen, of molens, niet meegeteld in de categorie woonhuizen. In vorige tellingen was dit erg onzorgvuldig gedaan, dit heeft geleid tot een betere instructie van de gemeenten. Daardoor is landelijk het aantal onbewoonde 'woonhuizen' met maar liefst 73 % afgenomen.

In het dorp Obergum worden 16 bewoonde schepen geteld. Daarvan zijn er 8 tijdelijk in Winsum aanwezig. Op de 8 permanent in Winsum liggende schepen wonen maar liefst 82 mensen. Op de tijdelijk aanwezige schepen verblijven 47 personen.

BEVOLKINGSPIRAMIDE

In 1879 is de leeftijd van de inwoners weergegeven

De demografische druk, een maat voor de verhouding van niet-werkzame personen ten opzichte van werkzame personen, wordt in deze periode vooral bepaald door het grote aantal jongeren. Bovendien is er een tamelijk laag aantal inwoners in de leeftijdsgroep 23-38 door een aantal zwarte jaren, zoals hiervoor vermeld.

In de leeftijdsgroep 65 en ouder zijn vrouwen sterker vertegenwoordigd dan mannen. De levensverwachting was kennelijk ook toen al hoger voor vrouwen dan voor mannen. Het aantal inwoners boven de 80 was letterlijk op één hand te tellen. De op één na oudste inwoners waren een echtpaar van 86 en 87 jaar oud. De oudste inwonerster van Winsum in 1879 was 91 jaar, zij was geboren in 1788.

Bevolking Winsum 1795-1879

Ontwikkeling bevolking gemeente Winsum 1795-1879

Plaats (naam dorp, buurtschap, gehucht, etc.)	Onderdeel van plaats (naam wijk, buurtschap, gehucht, polder)	Kom, Buiten de kom, (tijdelijk aanwezige) Schepen, Personen zonder vaste verblijfplaats	Woningen in de gemeente			Bevolking						
			Woonhuizen				Bij de telling aanwezig		Tijdelijk afwezig		Totaal	
			Bewoond	Onbevoond	In aanbouw		M	V	M	V	M	V
Dorp Winsum		Kom	97			220	250	6	5	226	255	
Dorp Obergum	Gesticht voor hulpbetoon	Kom	1			11	20		3	11	23	
Dorp Obergum	Overige huizen	Kom	151			423	450	13	11	436	461	
Dorp Obergum	Schepen	Kom			16	38	32	12		50	32	
Dorp Winsum		Buiten de kom	7	1		18	26			18	26	
	Gehucht Schilligeham	Buiten de kom	8			33	23			33	23	
	Buurtschap Winsumermeeden	Buiten de kom	31			93	97			93	97	
	Gehucht Thijum	Buiten de kom	4			11	11	1		12	11	
	Gehucht Bellingeweer	Buiten de kom	15			35	37	1		36	37	
	Gehucht Klein Garnwert	Buiten de kom	15			57	54	1		58	54	
Dorp Obergum		Buiten de kom	6	2		20	13			20	13	
	Gehucht Ranum	Buiten de kom	10			35	31			35	31	
	Gehucht Maarhuizen	Buiten de kom	16			73	68	1	1	74	69	
		Totaal kom	249	0	0	16	692	752	31	19	723	771
		Totaal buiten de kom	112	3	0	0	375	360	4	1	379	361
		Algemeen totaal der bevolking	361	3	0	16	1067	1112	37	20	1104	1132

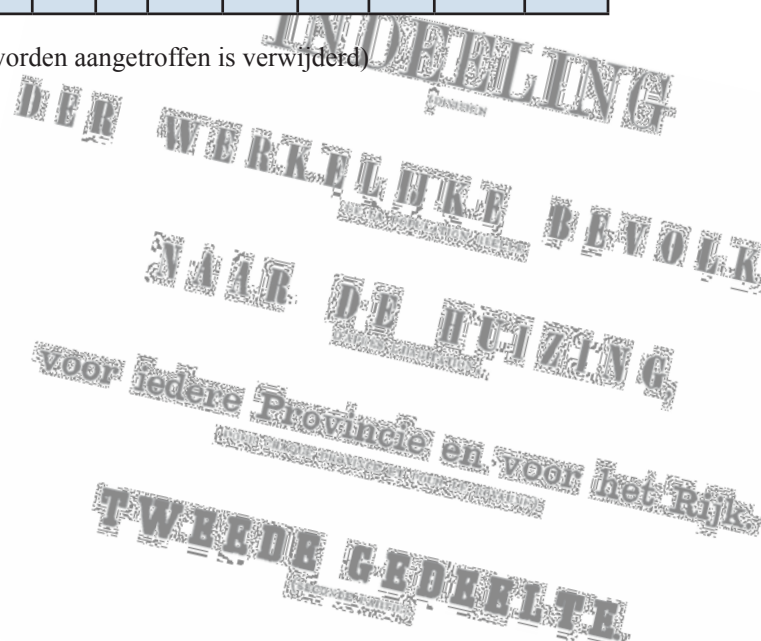
Tabel woonhuizen en bevolking (rij met 2 personen die niet konden worden aangetroffen is verwijderd)

BRONNEN

Boonstra, O.W.A. et. al (red.) *Twee eeuwen Nederland geteld, Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001*, Den Haag 2007

Maarseveen, S.G.S.J. van, en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld, een terugblik op de samenleving rond 1900*, Amsterdam, 2001

www.volkstellingen.nl (laatst geraadpleegd 28 maart 2016)

Vrouw Aemckenheerd

Jan Groothof

In dit nummer twee foto's van de Vrouw Aemckenheerd. Op de bovenste foto zien we de achterkant van de boerderij. De boerderij is nog in bedrijf gezien de aanwezigheid van het paard dat daar staat.

Niet lang hierna zal de afbraak plaatsvinden om ruimte te maken voor de Geert Reindersstraat en de Regnerus Praediniusstraat. Links is het huis met het karakteristieke dak zichtbaar, dat lang dienst heeft gedaan als pastorie van de Gereformeerde kerk. Op de achtergrond zien we molen De Vriendschap en de achterkant van de Centrumkerk. In het verlengde daarvan staat de Torenkerk.

Op de onderste foto staat het witgepleisterde voorhuis van de heerd. Het is het jaar 1928 en de afbraak van de schuur is al begonnen. Het woonhuis zal spoedig volgen.

De foto's zijn afkomstig uit de collectie van Piet Noord.

Het onverdeelde Munnikeveen

Lezing Cees de Ranitz

Tineke van der Schoor

Op dinsdag 27 januari 2015 hield Cees de Ranitz een inleiding over het Onverdeelde Munnikeveen, onderdeel van het bezit van het voormalige Cisterciënzer monnikenklooster van Termunten (Baamsum) en het dito vrouwenklooster van Midwolda.

Na de vele Dollardinbraken resteerde van dit kloosterbezit slechts enige eilandjes waaronder het Monniksveen, dat gelegen was noordelijk van Oostwold. Een deel van het Monniksveen werd verdeeld, het meer zeewaarts gelegen deel bleef onverdeeld. Het huidige Onverdeelde Munnikeveen, dat is uitgebreid door landaanwas en inpolderingen, is een landbouwbedrijf met een omvang van ca. 600 ha. Het ligt in het westelijk deel van het Eems-Dollard Estuarium in de Carel Coenraadpolder en de Reiderwolderpolder, tussen twee oude veenriviertjes, het Noorderriet in en de Oude Geut. Behalve akkerland omvat het ook buitendijkse gronden bestaande uit kwelders en slikken, die zijn gelegen tussen de beide voornoemde watergangen in de vorm van prielen. De doelstellingen van het Munnikeveen als verpachter van gronden zijn: de bevordering van de landbouw, natuurbeheer, visserij, jacht en wildschadebeheer.

De spreker ontving zijn landbouwkundige opleiding in Groningen en te Wageningen in de jaren vijftig en zestig alwaar werd afgestudeerd in de vakken plantenteelt, biochemie, dierfysiologie en colloïdchemie. Na een korte periode als wetenschappelijk medewerker bij het toenmalige Reuma Instituut te Leiden, was hij meer dan drie decennia verbonden aan het Van Hall Instituut te Groningen en Leeuwarden werkzaam als docent in de studierichting Milieukunde in de vakken chemie en zuiveringstechnologie. Sinds 2000 is hij directeur van Maatschappij tot Exploitatie van het Onverdeelde Munnikeveen B.V. gevestigd te Groningen sinds 1899. Daarnaast vervulde hij vele jaren bestuursfuncties bij tal van culturele instellingen, een drietal musea en aantal verenigingen o.a. de HVWO en recentelijk de erfgoedcommissie van de Gemeente Winsum.

GESCHIEDENIS MUNNEKEVEEN

Het Munnikeveen is een landbouwbedrijf en bestaat voor tweederde van het vee. Vroeger was het een kloostergoed, nu 800 jaar later is het omgevormd naar een landbouwbedrijf met als doelstellingen landbouw, jacht en natuurbeheer. Tot voor kort hadden we ook visserij. De Dollard is een Natura 2000 gebied, daarom is er een beheersprogramma nodig. Dit IBP, voluit Integrale Bewirtschaftungsplan Ems-Dollard, ontwikkelen we samen met de Duitsers.

Het Munnekeveen is een voormalig eiland in de Dollardkom, ten Noordoosten van Oostwold, gelegen tussen twee veenriviertjes, het Noorderriet en de Oude Geut. Het Onverdeelde Munnikeveen is het gebied dat niet onder de eigenaren is verdeeld, het wordt sinds 1899 beheerd door de BV Maatschappij

tot Exploitatie van het Onverdeelde Munnikeveen.

De ontwikkeling van het kustlandschap is bepaald door de mariene en continentale afzettingen, slib of ijs. Paleogeografische kaarten tonen ontstaan en ontwikkeling van strandwallen langs de kust en oeverwallen langs rivieren. Op de oeverwallen en strandwallen vond de meeste bewoning plaats. Aanvankelijk langs de kust en toen de zeespiegel hoger werd kreeg je inbraken van de zee. De Halligenkust in Noord-Friesland is ook het resultaat van zo'n inbraak.

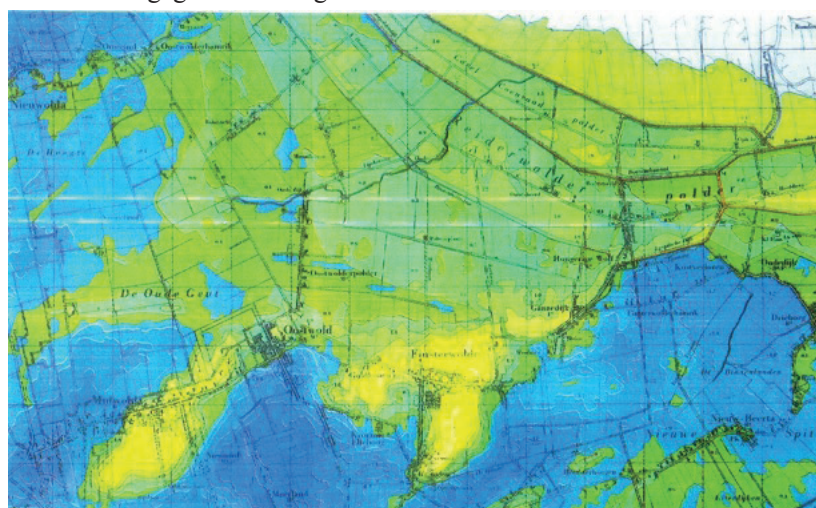
In de ijstijd wordt een laaglandrivier gevormd, met prielen. We zien dat de kust zich ontwikkelt, je krijgt duinvorming, achter de duinen vormt zich moeras. Zo'n rivier, de restanten

Foto: L. Hacquebord

van dergelijke prielen, zien wij in feite ook tussen Winsum en Garnwerd, of bij de Oude Ae, en het Potmaar.

Na de inbraak aan het einde van de Middeleeuwen bleef het Monniksveen in de Dollard bestaan. Langzamerhand is er nieuwe grond in de Dollard aangeslibd, steeds als er voldoende kwelder was – ongeveer elke 60 jaar – dan werd er een nieuwe dijk gelegd en het achterliggende land werd verkocht. Dat is nu het verdeelde Munnikeveen. Dat is zo een paar eeuwen doorgegaan en nu ligt het Onverdeelde Munnikeveen

Hoogtekaart Provincie Groningen'

in de Carel Coenradpolder aan de kust en het achterliggende land is verkocht.

Op de hoogtekaart zie je oude Geut en de Noorderryt. De lage gedeelten zijn blauw ingekleurd. Als je van Finsterwolde met de auto door dit gebied rijdt zie je de voormalige dijken, elke keer als er weer zo'n dijk is dan ga je een paar meter omhoog. Die dijken gaan overigens allemaal verdwijnen in het kader van de ruilverkaveling. Achter de Noorderryt is een oude dijkdoorbraak te zien.

Wanneer is die inbraak nu gebeurd? In de tabel ziet u een overzicht van alle stormvloeden. Ubbo Emmius vermeldt een inbraak in 1277, in 1362 vond de Marcellusvloed plaats. Er zijn verschillende doorbraken geweest, steeds zijn er nieuwe dijken opgeworpen. De Cosmas en Damianusvloed heeft naar wij aannemen in 1509 een grote uitbreiding van de Dollard veroorzaakt.

OORZAKEN VAN DE INBRAKEN

Er zijn menselijke factoren, zoals nalatigheid bij het dijkonderhoud, onderlinge twisten en krijgsgeweld. Er waren ook moedwillige beschadigingen.

Een andere factor is de ontginning van de veengebieden, voor turfwinning en zoutwinning. Het veen klinkt daardoor in, je krijgt bodemdaling. Ook de landbouw veroorzaakt oxidatie van het veen, met meer inklinking van de bodem als gevolg.

Dan zijn er nog de natuurlijke factoren, zoals de zeespiegelrijzing. Bij hoge stormvloeden ontstonden geregeld dijk-

1170	Allerheiligenvloed	Doorbraak tussen NH en Friesland; ontstaan Marsdiep, Totaal vijf vloeden met deze naam: 1532,1570,1675 en 2006
1173	Sint Thomasvloed	
1190	Sint Nicolaasvloed	Vergroting Almere, vorming Zuiderzee
1219	Driekoningenvloed	Drie jaar achtereen
1220	Sint Marcellusvloed	Idem in 1221 (vermeld in kroniek van abt Emo), verwijding van toegang Zuiderzee.
1248/49		Grote delen Friesland en Groningerland onder water
1287	Sint Lucasvloed	Definitieve scheiding van Noord Holland en Texel
1278	Simon en Judasvloed	Idem in 1290 Sluis bij Oterdum weggespoeld, zee tot aan Oostwold, Bouw klooster Ihlow bij Aurich,1299
1362	Sint Marcellusvloed	Overstromingen in Nrd.Ned., Nrd.Dld. en Sleeswijk Holstein
1424	Sint Elisabethvloed	In Friesland/ Groningen doorbraak bij monding v/d Dollard
1477	1e Cosmas en Damianusvloed	Inbraak Dollard
1509	2e Cosmas en Damianusvloed	Grote uitbreiding inbraak Dollard. Teruglegging van de dorpen Midwolda en Oostwold

Reconstructie van het Oldambt en Reiderland

doorbraken. De Cosmas en Damianusvloed in het rampjaar 1509 was een van de ergste stormvloeden. Er zijn toen 22 dorpen en kloostergoederen verdwenen. In de eeuwen erna probeerde men het gebied terug te veroveren op de zee door landaanwinning en inpoldering. Het kustgebied was in die tijd relatief dicht bevolkt. Jan Delygine zei dat indertijd de Randstad aan de Noordzee lag. Tot aan Denemarken toe woonden er mensen op de oeverwallen en op de terpen van de Waddenkust.

KLOOSTERTIJD 800 - 1100 - 1594

Groningen hoorde indertijd bij het Duitse keizerrijk, dit gebied viel onder een bisschop. De kloosters waren belangrijk, want het landsbestuur hier was in handen van abten. Waarom hadden kloosters zoveel land? Dat was omdat er geen AOW was in die tijd! Als je fatsoenlijk aan je eind wilde komen, dan schonk je je land aan het klooster en in ruil daarvoor werd je in het klooster verzorgd. Er waren enorm veel kloosters, ook in het gebied dat in de stormvloed is verdwenen.

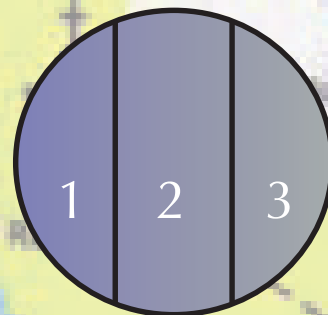
Bij Nieuwolda was het gemengde klooster Campus Silvae, opgericht in 1200. Men wilde zich aansluiten bij de cisterciënzer orde. Het klooster kreeg daarvoor toestemming van paus Gregorius, op voorwaarde dat het gesplitst werd. De monniken gingen naar Baamsom, bij Termunten, en de vrouwen naar Midwolda. Men verliet dus Nieuwolda, waar het erg nat werd, want de Dollard trad buiten de oevers.

Het eigendom van het eiland berustte eerst bij het klooster van Termunten. later is het (deels) overgedragen aan het vrouwenklooster van Midwolda, Na de reformatie in 1566 bleven de kloosterlingen in de kerk van Oostwold, die daarvoor ook een stuk land op het eiland kreeg.

na de dertiende eeuw, O.S. Knottnerus, 2008 ¹

- 1: Hora + Wolthers
- 2: Provincie Groningen
- 3: Kerk Oostwold

In 1724 wordt het deel van Rynolts + Wybke overgedragen aan Johan Hora en Catharina Wolters. Deze Johan Hora was een zoon van Maurits Hora, bankier in Groningen, een gestudeerd man, en lid van de Provinciale Staten. Hij was getrouwd met mevrouw De Vries, Johan erfde van zijn tante, mw. Clinge, bovendien de Ennemaborg.

Johan Hora en Catharina Wolters krijgen twee dochters, Anna Maria trouwde met Joost Albarda van Ekenstein, en Anna Catharina trouwde met Wiardus van Siccama, de latere burgemeester van Groningen (Zie stamboom hieronder).

De landaanwas moest ook verdeeld worden. Na lang onderhandelen was er een overeenkomst: de erven Hora kregen 40%, Provincie Groningen 46%, kerk van Oostwold 14%, en deze situatie bleef in stand tot de Franse revolutie.

In 1798 werd het Franse recht in Nederland ingevoerd, het aandeel provincie en het Munnikeveen werd staatseigendom. Evenals de aanwas, want Napoleon was van mening dat alles wat de zee aanbrengt, staatseigendom is.

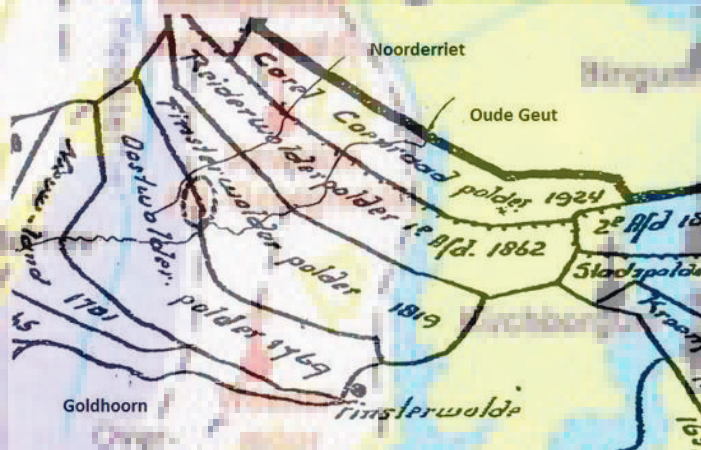
Na 1815 ontstaat het Koninkrijk der Nederlanden, Willem I herstelt dan het oude recht van aanwas weer. Daarnaast had de staat in de 19e eeuw een geldtekort, het staatsaandeel werd verkocht aan de heer Cremer en vervolgens aan de heer Feith.

Mevrouw Hora pacht ook het deel van de provincie.

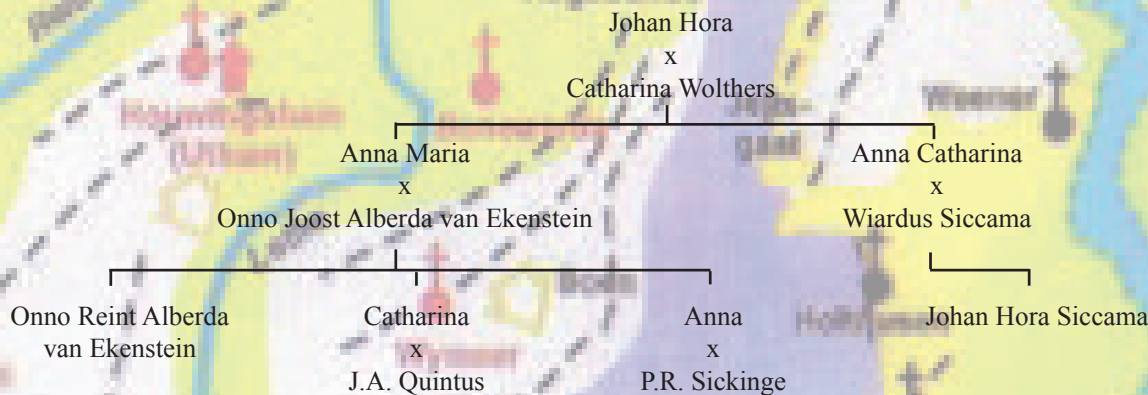
In 1594, na de Reductie van de Stad Groningen, en inname door Lodewijk, wordt de provincie Groningen gevormd, met de Ommelanden Hunsingo, Fivelingo, en Westerkwartier. De stad is de eigenaar van het Oldambt en van Westerwolde, er is een stadsstaat ontstaan. De kloosterlingen kregen een pensioen en de kloosters werden afgebroken.

EIGENDOMSVERHOUDINGEN

In 1300 was het Munnikeveen geheel in eigendom van het Klooster Menterna, daarna 1/3 Menterna, 1/3 Midwolda, 1/3 Oostwold. Na 1594 ging het Menterna-deel naar de stad Groningen, Rynolts + Wybke verkregen het Midwolda-deel, en de kerk van Oostwold behield haar deel. De kerk van Oostwold is nog steeds een grote aandeelhouder in het Onverdeelde Munnikeveen, maar we zijn wel een paar polders verder.

Bedijkingen in de provincie Groningen ²

HUIDIGE SITUATIE

De Munnikeveen omvat in totaal 678 hectare, 18 hectare daarvan is de zeedijk, dat is eigendom van het Waterschap. Er wordt nu niet meer ingepolderd, dus we kunnen niet meer uitbreiden naar de zee kant. Om toch te kunnen uitbreiden, kopen we indien mogelijk binnendijks gronden terug, die vroeger van het Onverdeelde Munnikeveen waren.

In de huidige situatie zijn er veel partijen betrokken bij het beheer: een gedeelte is verkocht aan het Groninger Landschap, een gedeelte is Munnikeveen -buitendijks, een gedeelte van de Johannes Kerkhovenpolder is nog van het rijk, een deel is van Natuurmonumenten, en het Groninger Landschap heeft een deel in pacht.

Ook de Maatschappij heeft een wapen laten maken, op basis van de diverse eigenaren.

TOEKOMST

De toekomst van het gebied gezien vanuit huidige problematiek nu in de buitendijkse gebieden van zowel Nederland als Duitsland de Europese Natuurwetgeving er van kracht moet worden, hetgeen bemoeilijkt wordt door grensgeschillen, Duitsland meent bijvoorbeeld dat de grens vlakbij de Nederlandse kust ligt, maar volgens Nederland ligt die in het midden van de scheepvaartroute.

Ook recente ingrepen zoals de aanleg van een diepzeehaven in de monding; de verdieping van de toegangen tot de zeehavens; uitbreiding van industriële gebieden; en de bouw van energiecentrales hebben grote invloed op het gebied.

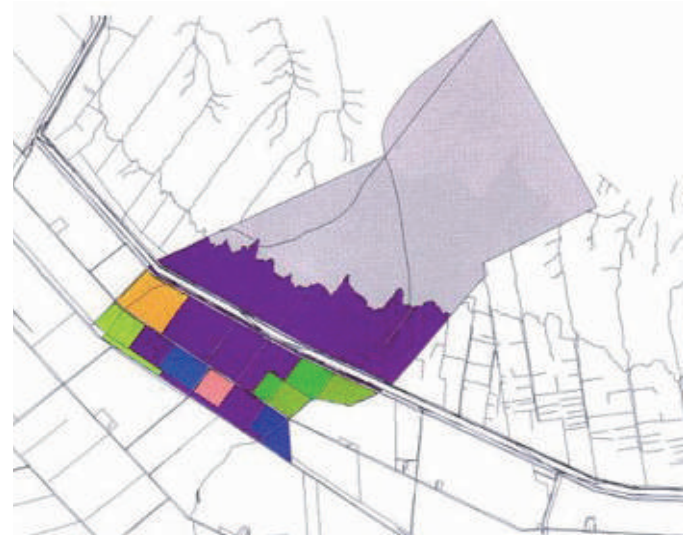
De natuurdoelen die we hier nastreven zijn moeilijk te bereiken. De Eems levert voortdurend troebel materiaal aan, fluid mud, een Engelse term voor wat wij vroeger snotjebrij noemden. Dit remt de vaart van schepen. De watervervuiling door de vertroebeling en lozing van afvalstoffen leidt tot afname van aquatische organismen.

We zitten dus in grote ecologische problemen. Bovendien verandert de hydrologie, er komen ondiepten door de aanvoer van slib. Tegelijkertijd stroomt het water met grote vaart in de Eems en verdiepen de prielen zich, aan de andere kant vindt

afkalving van kwelders plaats.

De combinatie van bodemdaling o.a. door gas – en delfstofwinning, zeespiegelrijzing en klimaatsverandering noodzaakt tot versterking van zeewering, alsmede het herstel van de slaperdijken en de aanleg van een tweede dijkkring van Delfzijl naar de Eemshaven.

De Ranitz is namens de Maatschappij zeer actief bezig met de inrichting van het Dollardgebied en de totstandkoming van het nieuwe IBP. Hij heeft diverse zienswijzen ingediend, bijvoorbeeld over de bouw van de centrales en de kwik en NOx vervuiling die dat tot gevolg heeft. Het is niet eenvoudig om met de Duitsers op één lijn komen. Zij hebben een ander beheerssysteem. Ook de indeling van de wateren is anders, dat gaat in Duitsland naar zoutgehalte.

www.gismunnikeveen.nl

1. In: H. Groenendijk & R. Bärenfänger, *Gelaagd landschap. Veenkolonisten en kleiboeren in het Dollardgebied*. Profiel, Bedum 2008

2. J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*, Wolters, Groningen-Batavia, 1939

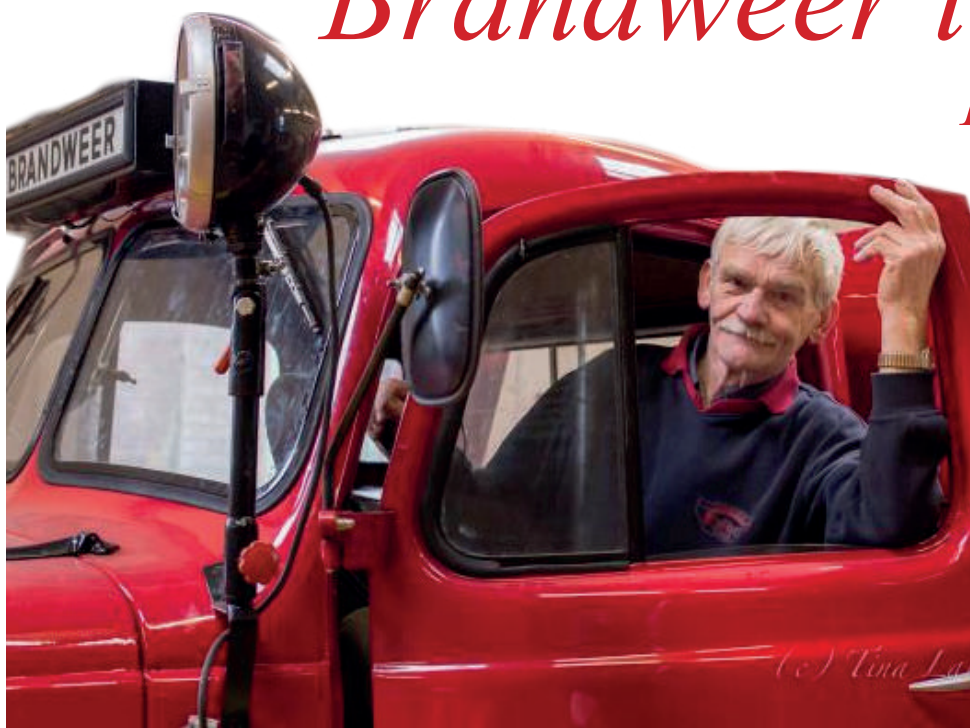
Zegel van het klooster Menterne met de maagd Maria

Brandweer in Winsum

Lezing Gerrit Poort

Jan Groothof

Het was zo'n 50 jaar geleden dat Gerrit Poort zijn eerste brand bluste bij hem thuis in de Havenstraat. Een schemerlamp met een losse lamp en beddengoed, wat er overheen was gelegd, was in brand geraakt. Pas toen de buurman kwam waarschuwen dat hun huis in brand stond kwam Gerrit in actie en bluste zijn eerste brand.

Toen moet het begonnen zijn, zijn passie voor de brandweer, met name voor de techniek.

Brand kan een aantal oorzaken hebben en een veel voorkomende reden die wordt gebezigd, is kortsluiting. Eigenlijk kan dat niet want bij kortsluiting vliegt de zekering er uit in heb je geen stroom meer en kan ook geen brand ontstaan. Maar in een lasdoos of stopcontact die een slecht functionerend contact heeft, kan een enorme hitte ontstaan waardoor het kunststof gaat smelten. Dan hoeft er maar een gordijn vlak bij te hangen en het kwaad is geschied. Dan is er sprake van brand. Brand is dus vuur op een plek waar het niet hoort!

De taak van de brandweer is in de eerste plaats het redden van mens en dier, het blussen van de brand en het voorkomen dat de brand zich uitbreidt. Vooral het laatste spreekt Gerrit zeer aan.

“Brand is dus vuur op een plek waar het niet hoort!”

Dat redden van mens en dier werd ook wel eens overdreven. Zo vertelt hij het voorval van een overijverige buurman die bij een keukenbrand in Sauwerd eerst de gang vol spuit met poeder, terwijl daar de brand niet is en vervolgens komt een brandweerman in de keuken waar hij een hond aantreft die hij naar buiten brengt en met mond op mond beademing probeert te reanimeren, wat niet lukt. Hij wordt uit voorzorg naar de dokter gestuurd en komt bij navraag met de mededeling: “Als ik binnen de komende veertien dagen niet ga blaffen, dan valt het wel mee.”

Zo'n 120 jaar voor Chr. heeft een barbier een soort handpomp uitgevonden waarmee brand bestreden kon worden. Tot de 15e, 16e eeuw veranderde er praktisch niets en werd nog steeds water volgens hetzelfde systeem gepompt. Pas rond 1600 werd de eerste octrooi aangevraagd voor een handpomp die volgens hetzelfde principe werkte. In een museum in Engeland zijn nog de restanten te zien van de eerste pomp

waarvoor een octrooi is aangevraagd. Een beeld van een brand in het stadhuis van Amsterdam laat zien hoe het vroeger er aan toe ging. Een lange rij mensen die leren emmertjes met water uit de gracht doorgeven. Met zeilen probeerde men vaak de belendende percelen nat te houden.

BLIKSEMINSLAG

Een andere dia laat een brand zien die veroorzaakt werd door blikseminslag. Volgens de toenmalige opvatting was blikseminslag een straf van God waartegen je je niet kon wapenen. Later kwam men erachter dat het wel kon en dat bliksemafleiders heel goed werkten. Er komen dia's voorbij die laten zien hoe het systeem werkte. In 1672 verbeterde Jan van der Heyden de brandweerpomp. In het begin waren het pompen die over straat gesleept werden, in de buurt van beschikbaar water werden geplaatst en vandaar werd het opgepompte water met leren emmertjes naar het vuur getransporteerd. Via een

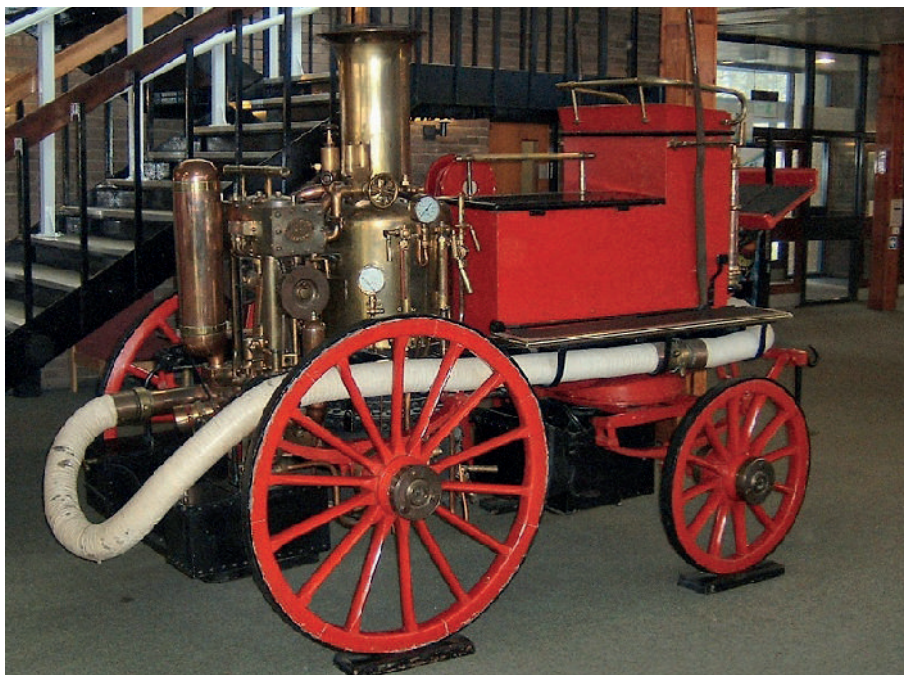
Afvoeren van een slachtoffer van de treinramp bij Winsum op 25 juli 1980

andere rij gingen de lege emmertjes weer terug. Later kwamen er pompen waar vier of zes mensen een kwartier lang moesten pompen voordat ze werden afgelost.

Nog weer later werden er slangen van hennep aan gekoppeld zodat men dichterbij de brandhaard kon komen.

Toen de stoomspuit ten tonele verscheen, bleek dat het principe van de oude pomp nog steeds gebruikt werd. Alleen het zware werk werd door stoomkracht vervangen.

Zo gebeurde het dat de gemeente van plan was om een stoomspuit aan te schaffen. Iedereen was voor, behalve één raads-lid. Hij vond zo'n spuit maar duur. Het was toch altijd goed gegaan dat blussen van branden met water? Waarom moest dat nu ineens met stoom??....

Een door stoom aangedreven brandspuit. Bron: Wikipedia

BRANDWEERAUTO'S

Allerlei nieuwe vormen van vervoer naar branden ontstonden. Zo werd er twee tandems gebouwd die met elkaar verbonden werden met er tussenin de materialen die ze nodig hadden. Rond 1900 kwamen de eerste spuiten in zwang met benzine- en dieselmotoren.

Ze werden nog wel getrokken door paarden. Rond 1930 verdwenen de paarden en kwamen er auto's voor die de spuiten trokken. We zien beelden van brandweerauto's die ook manschappen konden vervoeren. De brandweerauto's uit zijn eigen verzameling komen ook langs en illustreren de ontwikkeling van voertuigen voor brandbestrijding. Zo komen er voertuigen met lage druk en later ook met hoge druk of een combinatie daarvan. Met de laatste kunnen binnenbranden goed bestreden worden omdat het met dunne slangen werkt.

Zo was een buschauffeur uit Feerwerd verantwoordelijk voor het onderhoud van de brandweerauto van de gemeente Ezinge die geparkeerd stond in de GADO garage. Hij was erg zuinig op de auto en in de winter liet hij uit voorzorg de motor alvast warmdraaien voor het geval dat. Kort daarna begint zijn dienst, hij stapt in een bus en rijdt weg. Een voorbijganger ontdekt later dat er rook uit de kieren van de GADO garage komt en slaat alarm. De motor is onherstelbaar vernield, de motor-kap geblakerd, kortom een forse schade. De auto was voor brand verzekerd, dus dat zou wel goed komen, dacht men. De verzekering vergoedde de schade echter niet omdat "er geen vuur van buitenaf is geweest die de brand veroorzaakt heeft".

In de jaren zestig van de vorige eeuw werd er een brandweerauto aangeschaft die in 1999 vervangen werd door de brandweerauto die nu nog steeds in gebruik is.

VAN KLEPPERMAN TOT PIEPER

Daarvoor gaan we weer terug in de tijd. In de 17e, 18e eeuw had je het beroep van klepperman. De naam zegt het al; hij had een klepper bij zich en moest de burens waarschuwen voor de brand en het ook de torenwachter moest gealarmeerd worden. Vervolgens moest bepaald worden waar de brand ongeveer woedde zodat de torenwachter de brandweer globaal in de

goede richting kon wijzen. Een nogal omslachtige manier van werken. De klepper bleek een omslachtig gedoe en werd later vervangen door de modernere ratel.

Tot en met de Tweede Wereldoorlog werd de klok geluid. Dat luiden ging op een aparte manier. Gaat het gewoonlijk van "bim, bam", bij brand was het alleen "bim, bim". Dat werd het kleppen van de klok genoemd. Men gebruikte dan maar een kant van de klok. Daarna kwamen er reglementen. Een reglement van Adorp was een in "notaristaal" opgeschreven procedure die in geval van brand moest worden gevolgd. Op straffe van boetes en zelfs gevangenisstraf van maximaal drie dagen.

Vervolgens deed de telefoon zijn intrede. Dat gold niet voor iedereen maar er was een telefoon die hing bij de brandmeester of op het gemeentehuis, die op zijn beurt de andere brandweerslieden moest waarschuwen. Dat ging dan per ordonnans. De telefoon werd vanaf 1956 opgevolgd door de sirene die dienst gedaan heeft tot 1983. De laatste sirene heeft Gerrit van het afval gered, gerestaureerd en in ere hersteld. Hij staat bij hem thuis op het dak en wordt nog één keer per jaar gebruikt en wel bij de jaarwisseling, exact om 12 uur.

Vervolgens kwam het stil alarm. Dat was een bel die werd geplaatst bij de brandweermensen. Je moest wel thuis zijn,

Een brandweeredstrijd in 1964

Brandweerploeg Winsum 1986

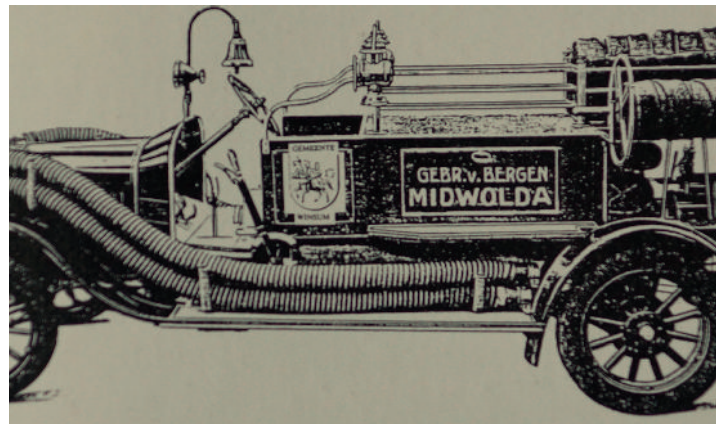
anders had je er nog niets aan. Dat gold ook voor de weekenddiensten. Men moest dan verplicht in de buurt van de bel blijven. Daarna kwamen de piepers. Die moest je ten alle tijde bij je hebben, dag en nacht.

OEFENINGEN

Bij de brandweer kende men allerlei rangen. Men moest regelmatig op cursus en dan moesten ook al die rangen uit het hoofd geleerd worden. Daar was niet iedereen blij mee en het werd ook niet altijd gedaan. Bovendien moest er regelmatig geoefend worden. En er werden ook wedstrijden gehouden om de kwaliteit van de korpsen te verbeteren. Dan kreeg iedereen

een nummer en had een speciale taak. Zo was daar de bevelvoerder, de ordonnans, de mensen van de slangenploeg, de mensen die de watervoorziening moesten regelen en natuurlijk de mensen die de brand moesten benaderen en bestrijden.

Vervolgens schetste Gerrit aan de hand van foto's een aantal grappige, opmerkelijke, maar ook heel tragische voorvallen uit zijn 25 jaar bij de brandweer in Winsum.

Oude schotel blijkt unieke vondst!

Jannie Wicherts

De Chinese schotel op deze afbeelding werd in 1999 door de werkgroep Archeologie gevonden bij de Tammingaborg bij Bellingeweer. In 2000 was de schotel onderdeel van de tentoonstelling XXX in de Blauwe Schuit. In ons blad schenken we regelmatig aandacht aan archeologische vondsten, in dat kader werd er gewerkt aan een artikel over deze schotel. Nieuwe informatie wees erop dat dit een zeer bijzondere vondst is! Op dit moment wordt hier nader onderzoek naar gedaan. Meer over het HOE en WAT in ons volgende nummer!!

fragment van Chinese schotel, foto Jannie Wicherts

ROTTUMER KLOOSTER IN 3D

Terug naar klooster St. Juliana

Tineke van der Schoor

De werkgroep klooster Juliana uit Rottum heeft een reconstructie gemaakt van het klooster Juliana. Willem van Wijnen en Albert Gramsbergen hebben met elektrische weerstandsmetingen de fundamenteën van het voormalige klooster opnieuw zichtbaar gemaakt. In totaal zijn 7500 metingen uitgevoerd. Op basis van de resultaten is de ligging en omvang van de kloostergebouwen in beeld gebracht. Deze gegevens werden gecombineerd met oude foto's en de observaties van Jan Gerrits Rijkens uit 1837. Op basis van historische kaarten kon het gehele kloostercomplex worden geschetst, inclusief haven, grachten en poorten.

In samenwerking met architecten Jan Giezen en A. Algera is vervolgens een 3D reconstructie gemaakt van het gehele kloostercomplex. De animaties zijn ook op YouTube te bewonderen (zoek op 'klooster Juliana').

Het fraai vormgegeven boekje met DVD is voor €17,95 te bestellen bij www.mooieplatenmakers.nl.

Foto J.G. Kramer, omstreeks 1880, GA (818-22079)

G. Nijhuis Architect, collage van een nalatenschap

Tineke van der Schoor

De lezing op 26 januari werd gehouden door Peter Suidman uit Usquert. Het verslag van deze lezing verschijnt in het volgende nummer van het Infobulletin. Hier willen wij u alvast

wijzen op het fraaie boek 'Gerrit Nijhuis, architect', dat door Peter Suidman in samenwerking met Fred Kuiper en Herman Waterbolk is samengesteld. De ondertitel 'collage van een nalatenschap' is zeer toepasselijk, want dit boek biedt u in woord en beeld een zeer compleet overzicht van het werk van Gerrit Nijhuis en zijn opvolgers Karel en Lammert Reker. Na lezing van dit boek loopt u met een andere blik door 'stad'.

Heeft u de lezing gemist? Het boek is ook voor u met korting te bestellen bij de auteur Peter Suidman, voor €25 (bij afhalen in Usquert).

Meer informatie op de website www.nijhuisarchitect.nl.

ZESTIEN VIERKANTE METER

Tineke van der Schoor

In 2014 verscheen het boek *Zestien Vierkante Meter, Arbeiderswoningen op Groninger dorpen 1900-1950*, van de hand van Joop Tilbusscher.

In dit boek worden drie bouwgolven van arbeiderswoningen beschreven. Ten eerste de vroege woningwetwoningen vanaf 1914, ten tweede de plaatsjes die vanaf 1918 zijn gebouwd op grond van de Landarbeiderswet, ten derde het 1000-Woningenplan. Het boek is zeer ruim geïllustreerd met foto's en bouwtekeningen. Voor dit boek heeft Joop Tilbusscher uitgebreid onderzoek gedaan in de archieven van verschillende gemeenten in de provincie Groningen, met name in de gemeente Middelstum, waar zijn voorvaderen actief waren als architect.

Na de invoering van de Woningwet in 1901 duurde het nog ruim tien jaar voor de productie van zg. Woningwetwoningen op gang kwam in de Groninger dorpen. Het zijn voor die tijd ruime woningen, solide gebouwd.

De Landarbeiderswet, die van kracht werd in 1918, heeft geleid tot de bouw van een groot aantal 'plaatsjes', woningen met een flinke tuin, zodat de landarbeiders in eigen behoefte aan fruit, groente en eventueel ook vlees konden voorzien.

De woningnood na de Tweede Wereldoorlog gaf aanleiding tot het 1000-Woningenplan van de Ulruumer burgemeester Ottevanger. Hij was van mening dat jonge gezinnen de gelegenheid moesten krijgen een eigen woning te huren. Met het

1000-Woningenplan konden de schrale provinciale woningcontingenten (2 woningen per jaar) worden omzeild. In totaal 31 gemeenten hebben op grond van dit plan de bekende rijtjeswoningen gebouwd. In het boek is een overzicht opgenomen van alle in het kader van het 1000-woningenplan gebouwde woningen, met de huidige stand van zaken.

Het boek *Zestien Vierkante Meter* bleek zeer populair, al na korte tijd is een tweede druk uitgebracht.

Het is verkrijgbaar bij veel boekhandels in Groningen en Noord-Drenthe., bovendien bij de Groninger Archieven en het Hoogelandmuseum in Warffum.

Kinderboekenhuis en Historische Vereniging verhuizen naar aula

Tineke van der Schoor

Het Kinderboekenhuis gaat binnenkort verhuizen naar de Aula aan het Kerkpad te Winsum. De afgelopen maanden is er druk verbouwd in het pand, inmiddels is het stadium van de afbouw bereikt. De verhuizing staat gepland voor eind april.

Inmiddels is bekend geworden dat de Historische Vereniging ook een ruimte gaat betrekken in het nieuwe pand. Er is ruimte om te werken en te vergaderen. Het (bescheiden) archief van de HVWO krijgt een plekje op de zolder. De besturen zijn zeer positief over de samenwerking en hopen dat het voor beide organisaties nieuw elan geeft. Voorafgaand aan de Jaarvergadering van de Historische Vereniging op 22 maart konden bezoekers alvast een kijkje nemen in het nieuwe Kinderboekenhuis.

De aula tijdens de verbouwing, foto Tineke van der Schoor

RECONSTRUCTIE VAN HET DOMINICANEN- KLOOSTER VAN WINSUM

Aflevering 3

Jacques Tersteeg
m.m.v. Jacob Veltman

De archeologische en historische reconstructie van de mogelijke locatie(s) van het kloostercomplex heeft tot doel om het met radar te onderzoeken terrein bij benadering aan te geven. Het geplande grondradaronderzoek is in staat objecten als bouwrestanten (funderingen, muren ed.) in de ondergrond van dit terrein zichtbaar te maken zonder dat er gegraven hoeft te worden.

In de eerste aflevering van deze reconstructie werden de belangrijkste schriftelijke bronnen en lokaliseringspogingen (1580, 1838 en 1920) besproken. In de tweede aflevering stonden de resultaten van de diverse archeologische activiteiten (1948/49, 1997 en 2001) centraal en werd een poging gedaan de globale contouren te schetsen van de ligging van de kloosterkerk, kerkhoven, tuinen en overige kloostergebouwen.

Deze derde en laatste aflevering tracht met behulp van de bouwvoorschriften voor kerken en kloosters van de middeleeuwse bedelorden en een vergelijking van middeleeuwse Nederlandse dominicanenkloosters en -kerken de elementen van het Winsumer Catharinaklooster nader te specificeren. Aan het slot wordt op basis van dit onderzoek een zo concreet mogelijk beeld van de inrichting en afmetingen van de Winsumer kloosterkerk geschetst.

Verschijsing van Maria met kind aan Dominicus, Paneel uit Noord-Nederland (Catharijneconvent Utrecht, begin 16e eeuw, ABM s71).

KLOOSTERKERKEN

In de loop van de 12e en 13e eeuw voltrekt zich in Europa een sociale en economische verandering, die onder andere gekarakteriseerd wordt door een groei van de geldeconomie en productie, de toename van steden en de toename van de bevolking. Ook in het kloosterleven traden aanzienlijke veranderingen op. Waren de 'oude' en gerenommeerde kloosterorden, als de benedictijnen, cisterciënzers en premonstratenzers, vooral gericht op de interne spiritualiteit en het liturgisch gebed, de afzondering en eenzaamheid en in hun leven van alledag sterk ruraal (eigen grondbezit en grondgebruik) van karakter, de zich toen ontwikkelende zogenaamde bedelorden, de 'ordines mendicantium', traden ook buiten hun kloosters en richtten zich veel meer op de burgers en handwerklieden in de jonge steden om deze in het geloof te onderrichten en bij te staan. Hiertoe verkozen zij een eenvoudiger, meer op het Evangelie gestoeld gemeenschappelijk religieus leven, waarin de navolging van Christus en de apostelen en de verkondiging van het Woord centraal kwamen te staan.

De twee belangrijkste bedelorden (naast karmelieten en augustijnen) waren de franciscanen, ook wel 'fratres minores' of minderbroeders genoemd (vanaf 1223) en de dominicanen, ook wel 'fratres praedicatorum' predikheren of 'fratres maiores' meerderbroeders genoemd (vanaf 1216). Beide groepen trachtten het ideaal van de armoede te leven en verkondigen en verwierven hun inkomsten vooral uit aalmoezen, meer dan uit eigen inkomsten uit land en goederen. Zij waren dus voor alles predikers, biechtvaders, geestelijke begeleiders en theologische leermeesters.

Beide orden stonden onder geen enkel wereldlijk of geestelijk gezag, maar waren alleen aan de curie verantwoordelijk schuldig. De zogenaamde 'stabilitas loci', d.i. de verplichting voor kloosterlingen van de oude orden om in één en hetzelfde klooster te (ver)blijven, gold niet voor de bedelmonniken, die aan de orde als geheel verbonden waren en naar believen aan een of ander klooster konden worden toegewezen. Hun celebratie-, biecht-, preek- en begraafrecht waren dus niet meer aan een bepaald klooster of altaar gebonden, maar mochten

overal vrijelijk worden uitgeoefend. Deze vrijheden veroorzaakten overigens wel dat de bedelorden soms in conflict kwamen met de lokale geestelijkheid, mede omdat zij zich aanvankelijk bedienden van de bestaande kerkgebouwen. Na het concilie van Lyon in 1274 begonnen de bedelorden hun eigen kerken en kloosters te bouwen, aanvankelijk vaak buiten de stadsmuren of dichtbij de stadpoorten, 'extra muros ante portam', doch ook binnen de steden. Hierbij valt het op dat de franciscanen zich meer op de armere stedelingen richtten, terwijl de dominicanen hun zielzorg meer concentreerden op de hogere burgerij.

Het initiatief voor een dominicaanse vestiging werd in veel gevallen genomen door de landheer of belangrijke regionale adellijke families (in Winsum door de Onsta's, Tamminga's en Ewsom), omdat de in bestuurlijk opzicht veelal goed geschoolde predikheren een grote steun konden zijn bij het wereldlijk bestuur. Niet voor niets werden de latere dominicanenkloosters in vele streken vergaderlocatie voor belangrijke regionale bestuurlijke instellingen. Zo functioneerde het Winsumer klooster vele malen als vergaderlocatie voor de staten van de Ommelanden, zoals ook het Groningse jacobijnenklooster door diverse besturen in de stad gebruikt werd.

Ondanks onderlinge verschillen vertoonden de bedelorden grote overeenkomsten in de wijze waarop zij hun kerken en kloosters bouwden. Twee karakteristieke uitgangspunten stonden hierbij voorop: het ideaal van de armoede en het belang van de preek. Deze uitgangspunten resulteerden in een wijze van bouwen en vormgeving, waarbij het streven naar eenvoud, oprechtheid en strengheid prevaleerde. Met versierende details werd spaarzaam omgegaan en de omvang en helderheid van de op de preek gerichte kerkruimtes werden sterk benadrukt. In tegenstelling tot de uitbundige pracht en praal van de kathedralen bouwden franciscanen en dominicanen, zeker in aanvang, kerken die zich onderscheidten door simpele en heldere verhoudingen en vormgeving, grote lijnen, monumentale werking, solide techniek en sobere uitvoering. Meer gedetailleerd formuleerden beide bedelorden ten aanzien van de bouw en inrichting van kerken diverse voorschriften.

Overvloed aan schilderingen, tabernakels, vensters en zuilen, evenals overmatige lengte, breedte of hoogte moesten

Dominicanenklooster Utrecht, Braun-Hogenberg 1572

Dominicanenkerk en -klooster Rotterdam, vóór de stadsbrand, (C.J.F.A. Giudici, Stadsarchief Rotterdam)

streng worden gemeden. Voor de klok van de kerk mocht geen toren worden gebouwd, zodat men zich wel moest ‘behelpen’ met een simpele dakruiter. Rijk beschilderde vensters werden niet toegestaan, met uitzondering van het hoofdvenster boven het hoogaltaar, waarop alleen afbeeldingen van een crucifix, Maria, Johannes, Franciscus of Antonius mochten worden aangebracht. In de oudste ‘constitutiones’ (1228) van de dominicanenorde wordt in hoofdstuk 35, ‘De aedificiis’ bepaald, dat de broeders slechts eenvoudige en onversierde gebouwen mochten bezitten. De muurhoogte zonder zolder mocht 12 (= ca. 3.60 m.), met zolder ten hoogste 20 voet (= ca. 6 m.) bedragen. De hoogte van de kerk mocht de 30 voet (= ca. 9 m.) niet overschrijden. De plafonds mochten niet uit gewelven bestaan, met uitzondering van de koorruimte en de sacristie. Overtredingen moesten streng worden bestraft. In ieder klooster moesten drie broeders gekozen worden, zonder de toestemming van wie geen (ver)bouw(ing) mocht plaatsvinden. Na ca. 1260 is er voor ieder klooster ook sprake van een ‘praefectus operum’, een bouwopziener, die belast was met de aankoop van bouwmaterialen en het aanstellen, onderbrengen en betalen van handwerkslieden en de boekhouding.

De uitgangspunten van soberheid en eenvoud waren ook van toepassing op de bouw van de kloosters. In de meeste gevallen waren de kloostergebouwen van de bedelorden, net als bij de oude kloosterorden, gerangschikt rondom een rechthoekig atrium, dat geheel omsloten werd door een kruisgang. Aangezien verreweg de meeste middeleeuwse (klooster)kerken traditioneel gebouwd waren van west naar oost, bevonden het atrium, de kloostergang en aanliggende gebouwen zich, afhankelijk van de bij de eerste bouw beschikbare ruimte, óf aan de noordzijde óf aan de zuidzijde van de kloosterkerk. Echter, bij franciscanen- en dominicanenkloosters moest van dit eeuwenoude stramien nogal eens worden afgeweken, omdat zij zich pas vrij laat vestigden op soms in omvang beperkte grondstukken binnen de ommuurde steden.

In tegenstelling tot de oude, agrarische orden van de benedictijnen en cisterciënzers behoefden de bedelorden, die hoofdzakelijk leefden van aalmoezen en inkomsten uit de zielzorg en het onderwijs, geen schuren, stallen en werkplaatsen te bouwen. Alleen de tot het eigenlijke ‘claustrum’ behorende

gebouwen dienden opgericht te worden: een kruisgang met binnenhof (waar vaak ook een water- en wasvoorziening was), een ‘refectorium’ (eetzaal) met aangrenzende keuken, een ‘dormitorium’ of slaapzaal met afgeschotte afzonderlijke cellen, een sacristie (tegen het koor van de kerk), een kapittelzaal (voor bijeenkomsten en vergaderingen), een bibliotheek- en/of schrijfruimte, een ‘infirmatorium’ (ziekenverblijf), een verwarmde ruimte, latrines, poortgebouw(en) en (moes)tuin(en) en boomgaard. Ook was er vaak een bierbrouwerij aanwezig, aangezien goed drinkwater in deze eeuwen niet voorhanden was.

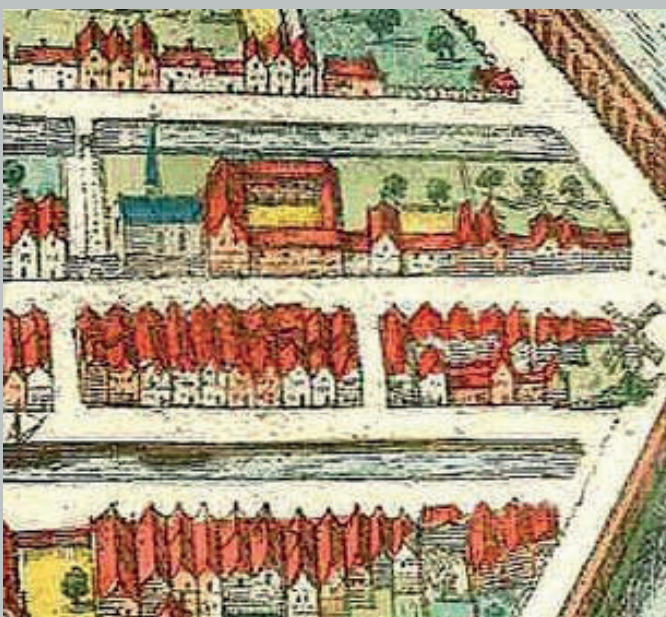
Helaas zijn veel gegevens over de bedelmonnikenkloosters in Noord-Europa verloren gegaan, veelal ten gevolge van verwoesting of afbraak na de reformatie.

BEDELORDEN IN NEDERLAND

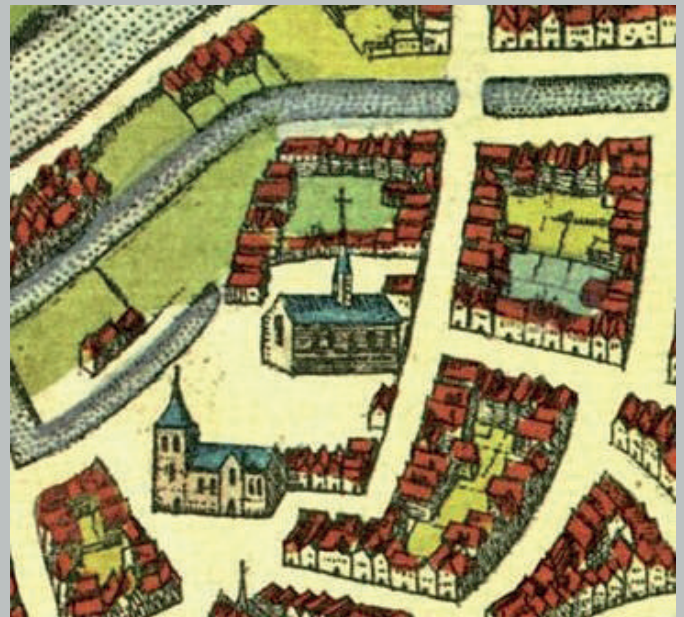
Gedurende de Middeleeuwen stichtten de bedelorden samen (franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijnen) maar liefst 57 kloosters in 43 verschillende Nederlandse steden (zie kaart op p. 31). Aan vele daarvan kwam na de Reformatie en de daarop volgende godsdienstoorlogen in de zestiende eeuw, met name ook in de noordelijke provincies, een einde. Het merendeel van de kloosters en kerken werd afgebroken en de zeer gewilde stedelijke kloosterpercelen verkocht en verkaveld.

Van slechts 13 van de 57 middeleeuwse bedelordekloosters is alleen de kerk bewaard gebleven: van de dominicanen zijn dat er 5: de Kloosterkerk in Den Haag, de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden, de Dominicanenkerk in Maastricht, de Broederkerk in Zutphen en de Broerenkerk in Zwolle. Naast de kerken en kloosters gingen ook de waardevolle archieven en bibliotheken grotendeels verloren.

Beperken wij ons hier tot de 14 middeleeuwse Nederlandse dominicanenkloosters, dan blijkt de architectuur van deze gebouwen in Nederland vrij summier te zijn bestudeerd. Van deze veertien werden er tien vóór 1310 gesticht (’s-Hertogenbosch, Groningen, Haarlem, Leeuwarden, Maastricht, Nijmegen, Utrecht, Zierikzee, Zutphen en Winsum) en vier in de vijftiende eeuw (’s-Gravenhage, Rotterdam, Westroijen en Zwolle).

Dominicanenklooster Rotterdam, Braun-Hogenberg 1588

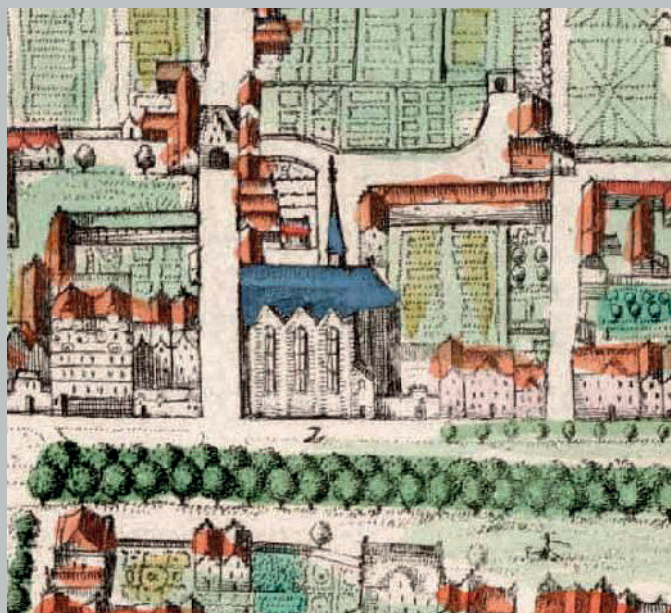
Dominicanenklooster Leeuwarden, Braun-Hogenberg 1580.

Tijdens de eerste periode vestigden sommige dominicanenkloosters zich buiten of in de periferie van de stad ('s-Hertogenbosch, Westroijen bij Tiel, Zwolle), maar het merendeel treffen wij toch binnen de stad aan (Haarlem, Leeuwarden, Maastricht, Nijmegen en Winsum), soms aan een weg/straat in de nabijheid van een poort of de stadsmuur ('s-Gravenhage, later ook Zutphen en Zwolle, Rotterdam), soms wat teruggetrokken binnen een huizenblok (Nijmegen, Haarlem, Maastricht, Winsum? en later 's-Hertogenbosch), slechts toegankelijk via stegen of gangen met aan de straat een poort of portaal naar de kerk. In tegenstelling tot de andere kapittel- en/of parochiekerken van een stad, die veelal voorzien waren van een toren en dwarsschepen en omgeven door kerkhoven, was de fysieke aanwezigheid van de bedelorden- en dominicanenkerken over het algemeen minder zichtbaar. Alleen het sobere bouwvolume van kerk en klooster en de karakteristieke dakruiter markeerden hun aanwezigheid.

DOMINICANENKLOOSTERS IN NEDERLAND

Met het oog op de reconstructie van ligging, architectuur en inrichting van het Winsumer klooster en kloosterkerk bespreek ik hierna in vogelvlucht de belangrijkste bijzonderheden van alle dertien dominicanenkloosters, die tijdens de Middeleeuwen in de Nederlanden werden gevestigd en door de orde werden 'gecanoniseerd' (officieel erkend). Ik baseer/beperk mij in de bespreking in hoofdzaak op/tot de belangrijkste studies van pater S.P. Wolfs (1984) en Thomas Coomans (2002). Waar nodig heb ik hier en daar recentere gegevens, die vaak aan het daglicht kwamen bij opgravingen, verwerkt.

De volgende beschrijvingen heb ik tevens opgenomen met het doel de lezer een beeld te geven van de omvang, diversiteit en eigenheid van de dominicanenkloosters, waarmee de Winsumse monniken gedurende de drie eeuwen van hun verblijf de meest intensieve, vaak ook zeer persoonlijke contacten (o.a. tijdens de (twee)jaarlijkse provinciale kapittelvergaderingen) hebben gehad en van de wederwaardigheden waarvan zij al die jaren goed op de hoogte moeten zijn geweest.

Detail Hagae Comitatus uit Atlas van Loon (Joh. Blaeu) 1649

'S GRAVENHAGE

Met de bouw van dominicanenklooster en -kerk in 's-Gravenhage is pas vrij laat (canonieke erkenning 1403) begonnen.

KERK: De nog bewaard gebleven kerk is in twee fasen tot stand gekomen. Na 1406 kwam een éénbeukig schip van 6 traveeën, 26 x 12 m., en een koor van 3 traveeën, 17 x 9½ m., gereed. Beide vlakgedekt. Het koor had een 5/12? polygonale afsluiting. Omstreeks 1540 vond na diverse kleine verbouwingen en herstellingen een verbouwing plaats, waarbij aan de zuidzijde een zijschip, 26 x 11½ m. met recht gesloten korter koor, ca. 8 x 7 m., werd aangebouwd. De oorspronkelijke zuidelijke zijmuur van het oude schip werd doorgebroken en vervangen door twee pilaren, terwijl aan de zuidzijde van de nieuwe beuk drie hoog opgaande kapellen werden gemaakt, 5 m. diep en 7 à 8 meter breed.

Na de Beeldenstorm (1566) en het vertrek van de dominicanen (1574) fungeerden kerk en/of koor o.a. als paardenstal, geschutgieterij en arsenaal. Vanaf 1617 kwam de kerk weer in gebruik voor de contra-remonstrantse eredienst. Restauraties vonden plaats in 1912-14, 1952-53 en 1955-57.

Tussen ca. 1406-1540 was de kerk dus een vlakgedekte zaalkerk met iets smaller polygonaal afgesloten langkoor. Na ca. 1540 werd hij vergroot tot een hallenkerk met een vlakgedekt zijschip met rechtgesloten koor, in de noordelijke muur twee pilaren en in de zuidelijke muur drie hoger opgaande kapellen en iets smaller vlakgesloten koor.

De Haagse kloosterkerk is één van de vijf nog bewaarde Nederlandse dominicanenkerken.

KLOOSTER: Kloostergang en kloostergebouwen lagen aan de noordzijde van de kerk. Het terrein werd omgeven door het Lange Voorhout, Parkstraat, Kazerne- en Kleine Kazernestraat. Aan de noordzijde, Parkstraat, lag een poort. Na diverse verbouwingen en herstellingen kwam het complex in 1574 aan de Staten, die het in eigendom gaven aan het St. Nicolaas gasthuis. In 1583 werd het grotendeels afgebroken. Het restant dat nog dienst deed als arsenaal ontplofte in 1690.

De huidige dominicanenkerk aan het Lange Voorhout in Den Haag. Foto: Wikifrits

GRONINGEN

Over de bouwgeschiedenis van kerk en klooster van het dominicanenklooster te Groningen is weinig bekend. De vanuit Winsum gestichte vestiging werd in 1310 canoniek erkend.

KERK: Het gebouw, waarvan het hoofdaltaar volgens een bewaard bericht pas in 1478 werd geconsacreerd, werd waarschijnlijk reeds in de 14e eeuw gebouwd als een tweeschepige hallenkerk, waarvan het bredere hoofdschip met onbekende afsluiting in de as lag van het, mogelijk dus in de 15e eeuw verlengde en iets hogere koor. Het smallere, wellicht iets lagere zuidelijke zijschip was recht gesloten. Het aantal traveeën van beide schepen, zeer waarschijnlijk verbonden met pilaren, en van het koor is onbekend. Op het dak van het hoofdschip was een dakruiter, vermeld in een bericht uit 1571, aanwezig.

In de laatste decennia van de 16e eeuw werden kerk en klooster gerestaureerd. Van 1594 tot 1627 was de kerk in gebruik als munitie-opslag en metaalgieterij. Nadat in 1653 het koor was ingestort, werd het gebouw in 1674 gesloopt.

KLOOSTER: De rechthoekige kloostergang met aangrenzende gebouwen, waarin ook een bibliotheek aanwezig was, lag aan de noordzijde van de kerk. Het complex grensde met de zuidzijde aan de kerk, in het westen aan de Jacobijnenstraat, in het oosten aan de Walburgstraat en in het noorden aan de Hofstraat (toen: Kleine Jacobijnenstraat).

Na de Reductie fungeerde het als tucht- of weeshuis. In 1621 werd het resterende noordelijke deel van de kloostergang ingericht als Arme Kinderenhuis of Groen Weeshuis. In 1885 werd ook dit gesloopt.

Groeninga Ioannis Blaeu (Atlas van Loon) 1649

HAARLEM

Het Haarlemse dominicanenklooster werd in 1296 door de orde officieel erkend.

KERK: Over de oudste kloosterkerk is niets bekend, omdat deze ten gevolge van de stadsbrand van 1351 werd verwoest. Blijkens opgravingen in 1954-1958 is er daarna in NW-ZO-richting in de nabijheid van de Gravenzaal (nu onderdeel van het stadhuis) een bakstenen hallenkerk gebouwd, bestaande uit twee, door zes pilaren gescheiden schepen. Beide schepen, waarvan dat aan de noordzijde smaller was dan het zuidelijke (ca. 9 x 50 m.), waren afgesloten door een halve zeshoek. Op het dak van het hoofdschip was een dakruiter aanwezig en in het koor het hoofdaltaar en twee kapellen. Verder waren er in het schip hiernaast nog zes altaren. Tijdens de zgn. Haarlemse Noon op 29 mei 1578 werden kerk en klooster geplunderd. De kerk werd al in februari 1579 voor de sloop door de stad verkocht.

KLOOSTER: De kloostergebouwen lagen aan de zuidzijde van de kerk. Hoewel er van de 13e- en 14e-eeuwse gebouwen door de stadsbranden van 1347 en 1351 uiteraard niets bewaard bleef, zijn er van het Haarlemse klooster uit de tijd van de herbouw van ca. 1351-1380 en de herbouw en uitbreiding tussen 1466 en 1486 aanzienlijke restanten bewaard gebleven, die nu onderdeel uitmaken van het stadhuis. Aan de van kruisgewelven voorziene kloostergang treffen wij aan de zuidzijde een zaalruimte met zes zuilen en kruisribgewelven, waarvan de, in 1979-80 gerestaureerde refter deel uitmaakt. Aan de nog beter bewaarde oostzijde liggen de zgn. Binnenpandpoort, de kapittelzaal met twee middenzuilen en zes kruisgewelven (gerestaureerd in 1939-1940), de reeds uit ca. 1380 stammende, in 1430 vergrote en tussen 1466 en 1486 vernieuwde sacristie met daarboven de librije met kruisgraatgewelven. Beide ruimtes werden tussen 1962 en 1964 gerestaureerd. Tegen de sacristie is nog een deel bewaard van een nachtrap die naar het op de verdieping liggende dormitorium leidde. De noordzijde van de kloostergang ligt tegen de deels bewaard gebleven

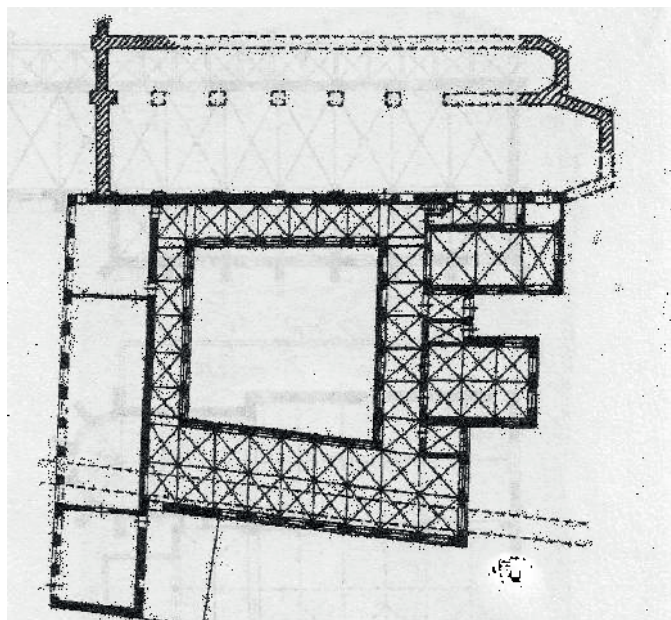
Dominicanenklooster Haarlem, L. Guicciardini 1625

zuidmuur van ca. 1360 van het verdwenen hoofdschip van de kerk. De westzijde ligt tegen de 15e-eeuwse zgn. Prinsenhof, waar in de eeuwen daarvoor wellicht andere kloostergebouwen, als kelder, voorraadkamer, latrines of keuken waren ingericht. Ook moet het klooster een afzonderlijke ziekenzaal hebben gehad. Het gehele kloostercomplex, dat in aanvang door graaf Floris V ter beschikking werd gesteld, werd in het oosten begrensd door de Koningstraat (Gravenhof), in het noorden door de Zijlstraat, in het westen door een tuin die doorliep tot aan de Oude Gracht en in het zuiden door de huidige Jacobijnestraat.

'S HERTOGENBOSCH

Het dominicanenklooster te 's-Hertogenbosch werd in 1296 door de orde canoniek erkend. Over de oudste bouwgeschiedenis van het complex is weinig bekend, aangezien kerk en klooster in 1641 werden gesloopt en over het terrein twee wegen, de Eerste Nieuwstraat (nu: Nieuwstraat) en Tweede Nieuwstraat (nu: St. Josephstraat) werden aangelegd. Aan de hand van een bewaard gebleven plattegrond uit 1631 en enkele vondsten tijdens recente archeologische opgravingen (1987 en 1990) kan een indruk worden verkregen van kerk en klooster, zoals die er tien jaar vóór de sloop, en mogelijk ook daarvóór moeten hebben uitgezien.

KERK: De kerk bestond uit twee even lange, door tien pilaren van elkaar gescheiden beuken. Het koor van de bredere zuidelijke beuk bezat een polygonale afsluiting (drie zijden van een achthoek), dat van de noordelijke beuk was recht gesloten. De zuidelijke hoofdbeuk, die zich langs de Binnendieze uitstrekte, vertoont op de plattegrond vanaf de poort, die aan het eind van de Predikherenpoort toegang gaf tot de kerk, een merkwaardige rechthoekige inspringsing die in noordelijke richting tot over de helft van de beuk strekte. Aangezien bekend is dat de zuidelijke muur van de kerk in 1545 gerenoveerd moest worden, ligt het voor de hand te veronderstellen dat de

Deel van het klooster van de dominicanen en kerk Haarlem. Coomans, p. 195

oorspronkelijke muur, die mogelijk onderdeel uitmaakte van een gedeeltelijke overwelfing van de Binnendieze, door het langstromende water toen moet zijn verzakt en niet meer op dezelfde plaats kon worden herbouwd.¹ Omstreeks 1474 moet de bouw van de zijbeuk met koor zijn begonnen. In 1488 kreeg de kerk een doxaal, dat toen, blijkens de plattegrond van 1631, voor langs beide koren (bij de vierde pilaar) liep.

De hoofdbeuk kende zeven altaren, de zijbeuk vier. Tussen koor en hoogkoor verrees in 1591 een torenvormig sacramentshuisje. Nog na de beeldenstorm liet de stad achter het hoofdaltaar een met kruisiginggroep aanbrenge. In 1570 kwamen er nieuwe koorbanken en in 1587 een nieuw orgel.

Mogelijk was de kerk oorspronkelijk een eenvoudige zaalkerk, die ca. 1477 werd uitgebouwd tot een tweeschepige hallenkerk.²

KLOOSTER: Het kloostercomplex bestond uit een groot pand direct ten noorden van de kerk en een daarop aansluitend tweede, oostelijk hiervan gelegen kleinere pand. Aan de westzijde werd het geheel begrensd door de huidige Nieuwstraat en in het oosten door de St. Josephstraat. Aan de zuidzijde bereikte men de ingang van de kerk door de Predikherenpoort. Noordelijk van de beide panden lagen een tuin en weiland, resp. in ca. 1555 en 1563 ommuurd, die zich tot aan de (tweede) stadmuur uitstrekten. Ook moet hier tot 1548 een vijver aanwezig zijn geweest voor het kweken en bewaren van vis, aangezien sedert de invoering van de observantie (ca. 1483) het eten van vlees verboden was). Na de stadsbrand in 1419 vond herbouw/restauratie van de gebouwen plaats, evenals ca. 1520. Tevens waren in het klooster aanwezig: een afzonderlijke ziekenafdeling (hersteld en vergroot in 1546), een 'calefactorium' (= verwarmd vertrek; in 1541 ingericht m.n. voor novicen en jong geprofesten), een zomerrefter en provisiekamer (1569 hersteld), kloostergang met beglazing (1569) en een dormitorium (1603 dak hersteld). Voorts is er nog sprake van een bierbrouwerij, een wasserij en een gastenverblijf van twee verdiepingen. In 1629 werden de gebouwen ontruimd en weldra verkocht en gesloopt.

Dominicanenklooster 's-Hertogenbosch, Braun-Hogenberg 1615

LEEWARDEN

De canonieke erkenning verwierf het klooster Leeuwarden in 1245. Ook over de vroegste geschiedenis van dit klooster, dat in 'Nijehove', de middelste van de drie oude stadskernen lag, dichtbij de in 1765 afgebroken parochiekerk van O.L. Vrouw, is weinig bekend.

KERK: Blijkens opgravingen in 1971 was de oorspronkelijke 13e-eeuwse kerk een éénbeukige zaalkerk, die gelegen was op de plaats van het huidige middenschip, dus ca. 7,5 m. breed. Het schip moet zich in de lengterichting uitgestrekt hebben van het meest westelijke tot het meest oostelijke pilarenpaar en had bijgevolg een lengte van ca. 36 m. In de jaren 1275-1310 werden het schip en koor in oostelijke richting uitgebreid tot vijf traveeën en een polygonale koorafsluiting van vijf zijden van een veelhoek, total ca. 8 x 48 m. Aan de noordzijde moeten toen ook vier nissen voor altaren in een zijbeuk zijn aangebouwd. Aldus ontstond een tweebeukige hallenkerk met beschoten kap. In 1440 wordt melding gemaakt van het O.L. Vrouwealtaar. Rond 1500 werden in de drie westelijke traveeën aan de zuidzijde drie diepe laatgotische kapellen gebouwd, die na het doorbreken van de zuidelijke muur van het schip hiermee verbonden werden. Ook moet in deze jaren op de scheiding tussen schip en koor een dakruiter met spits zijn aangebracht. Tenslotte werd de kerk aan het begin van de 16e eeuw aan de westzijde over de volle breedte met inbegrip van noord- en zuidbeuk met één travee verlengd en bouwde men in de hoek tussen koor en zuidbeuk een sacristie met twee traveeën en driezijdige afsluiting.

Op 9 oktober 1578 vond in het gebouw een beeldenstorm plaats. Na 1580 werd de kerk bestemd voor de protestantse eredienst. Over de oude inrichting van de kerk is weinig bekend. In 1842 en 1883 vonden ingrijpende verbouwing en verandering plaats. Tijdens deze ingrepen kwamen op zeven plaatsen in de zuidbeuk 16e-eeuwse muurschilderingen te voorschijn. Een omvangrijke restauratie van de kerk werd in 1978 afgerond.

De Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden, foto Bouwe Brouwer (Wikimedia Commons)

KLOOSTER: De kloostergebouwen lagen aan de noordzijde van de kerk. Het complex werd aan de noordzijde begrensd door de Monnikemuurstraat, in het westen door de Bredeplaats en in het noorden door de gedempte middeleeuwse gracht Nieuweburen. Binnen het terrein lagen ook boomgaarden en tuinen.

Na de ontruiming werd de stad eigenaar. De gebouwen werden aanvankelijk nog deels als woningen ingericht, maar deze werden door bouwvalligheid weldra gesloopt. Een deel van de overwelfde kloostergang en gebouwen aan de noord-westzijde van het klooster en aan de noordzijde van de kerk, Kosterij genaamd (Achter de Grote Kerk), is bewaard gebleven en eveneens gerestaureerd.

MAASTRICHT

Het dominicanenklooster te Maastricht, gelegen aan de huidige Dominicanerstraat, werd tijdens het Generaal Kapittel te Basel in 1261 canoniek erkend.

KERK: Met de bouw van de nog bestaande, in mergelsteen uitgevoerde kerk, waarin nu een boekhandel is gevestigd, werd omstreeks 1270 (koor en een gedeelte van het middenschip) een begin gemaakt. Na 1294, toen de deels voltooide kerk werd gewijd, werd de bouw in 1309 voortgezet en kwam een drieschepige zuilenbasiliek tot stand met vierdelige kruisgewelven en een koor met veelzijdige (7/12) afsluiting. De kruisgewelven werden geschraagd door luchtbogen. Nog vóór 1350 werd aan de twee oostelijke traveeën van het schip aan de noordzijde van het koor een twee verdiepingen hoog vertrek, de kapel van St. Catharina, gebouwd, dat op de verdieping een verbinding had naar het nabijgelegen dormitorium in het aangrenzende klooster. In de 15e eeuw bouwde men aan de zuidzijde de van net- en stergewelven voorziene kapel van O.L. Vrouw, die aan het begin van de 17e eeuw voorzien werd van een 5/8 afsluiting.

In 1506 stortte de dakruiter van de kerk tijdens een onweer naar beneden. In het interieur bevinden zich nog de gerestau-

Dominicanenkerk te Maastricht, foto ??

reerde restanten van een unieke, uit 1337 daterende muurschildering, met voorstellingen uit het leven van Thomas van Aquino, die de achterwand vormden van een aan hem toegewijd altaar. Naast dit altaar zijn ten minste nog zeven andere altaren bekend. Ook moet er in de 16e eeuw een orgel aanwezig zijn geweest. Hoewel in 1566 een beeldenstorm kon worden voorkomen, vonden er na het vertrek van het Spaanse garnizoen in 1577 ernstige plunderingen plaats, doch tijdens de eerste decennia van de 17e eeuw werden diverse herstellingen uitgevoerd.

KLOOSTER: De kloostergebouwen lagen ten noorden van de kerk en werden grofweg omsloten door de huidige Helmstraat, Grote Gracht en Spilstraat. Van het oudste deel werden in 1455 de daken en muren gerepareerd en de bibliotheek heringericht. Wegens bouwvalligheid en ter vergroting van de tuin werd de oude bebouwing of een deel hiervan in 1635 afgebroken en een dormitorium, winter- en zomerrefter, een kapel en een deel van de kloostergang gebouwd. Nog weer later voegde men een kapittelzaal en kloostergangdeel voor begravingen toe.

Tijdens de onlusten in 1577 hadden de gebouwen het zwaar te verduren. Pas aan het begin van de 17e eeuw vond herstel plaats. Op een gravure uit 1718 zijn rondom en boven een complete kloostergang in de noordvleugel een zomer- en winterrefter met uitgebouwde keuken aanwezig en op de verdieping dormitoria. Tegen de kerk ligt een sacristie met daarboven een garderobe. Westelijk van de kloostergang ligt een langgerekte naar het noorden reikende vleugel met een brouwerij en een gasten- en ziekenverblijf. Binnen een ruime ommuring langs de noord- en oostzijde liggen ruime tuinen.

Na 1796 zijn de gebouwen gedeeltelijk afgebroken en werd in de oude noordelijke refervleugel door de stad het stedelijk atheneum gevestigd.

NIJMEGEN

Het Nijmeegse dominicanenklooster werd in 1296 canoniek erkend.

Dominicanenklooster Nijmegen, Braun-Hogenberg 1599.

KERK: Bij de vestiging van de dominicanen in de stad in 1283 blijkt dat zij hun intrek hebben genomen in de directe omgeving van een bestaande kapel, die aan de latere Broerstraat was gelegen. Een eeuw later, ca. 1380, moet er op de plaats van deze kapel een nieuwe kerk zijn gebouwd, die naar alle waarschijnlijkheid een rechthoekige zaalkerk is geweest. Boven de twee oostelijke traveeën van het smalle schip werd een galerij aangebracht. Ten zuiden van de hoofdbeuk moeten zich nog twee zijkapellen hebben bevonden.

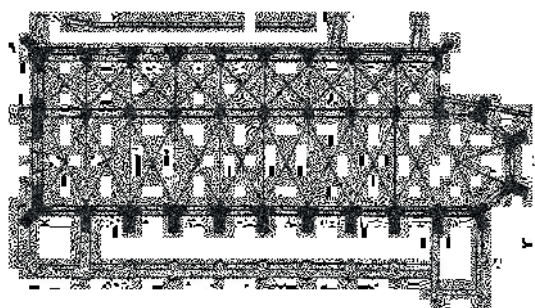
Tussen 1591 en 1585, en wederom na de definitieve verdrijving van de dominicanen in 1591 werd de kerk door de Hervormden gebruikt. Bij de verovering van de stad door de Fransen in 1794 werd het gebouw door brand zwaar beschadigd en tot 1810, toen de dominicanen het wederom betrokken, gebruikt als stallen en magazijnen.

Tijdens de restauratie door P.J.H. Cuypers in de jaren 1866-1885 werd de kerk symmetrisch gemaakt door de toevoeging van een tweede, zuidelijke beuk met toren, en werd het gehele plafond vervangen door gewelven. In 1944-1955 werd het gebouw zwaar, maar niet onherstelbaar beschadigd, maar toch in 1950 gesloopt.

KLOOSTER: Aanvankelijk bevond zich aan de noordzijde van de kerk een poort met een gebouw aan de Burchtstraat (1416), dat geleidelijk moet zijn uitgebreid, doch omstreeks 1400 zodanig in verval was geraakt, dat men vanaf 1414-1415 ten tijde van hertog Arnold van Gelre een begin maakte met een grote restauratie en uitbreiding. Wellicht was deze in 1459 voltooid, want in dat jaar vond te Nijmegen het generaal kapittel plaats.

Het terrein werd omsloten door de huidige Broerstraat, Burchtstraat en ten dele door de (vroegere) Lange en Korte Nieuwstraat. Na 1591 werden de gebouwen door de stad verhuurd en verkocht. In 1717 werd de vroegere refter onderdeel van het raadhuis.

In september 1944 werden de gebouwen grotendeels verbrand en in 1950-1951 gesloopt.

Kloosterkerk dominicanen Nijmegen, ca. 1400, Coomans, p. 193.

ROTTERDAM

Een jaar en datum van canonisatie zijn niet bekend. In een brief van paus Nicolaas V van 1448 willigt deze het verzoek van stad en burgerij in van de stichting 'van den clooster opt Oosteynde van den Predicaren... op sinte Barbarendach (= 4 dec.) int jaer 1449'. Enkele jaren later, in 1458, bemoeit ook hertog Filips de Goede zich met deze stichting.

KERK: Over de bouw en inrichting is zeer weinig bekend. Het gebouw lag aan de noordzijde van de Hoogstraat, in het westen begrensd door de Schotse Steeg, in het oosten door de kloostergebouwen en in het noorden door Achterklooster. Omstreeks 1550 moet het gebouw gerestaureerd zijn. Tijdens de grote stadsbrand op 10 juli 1563 werd de kerk verwoest en hierna nooit meer opgebouwd. De herstelde sacristie deed dienst als kapel.

Tijdens graafwerkzaamheden in 1916 bij de aanleg van een weg tussen Hoogstraat en Achterklooster werd het koor van de kerk aangetroffen, dat een afsluiting had van drie zijden van een achthoek. Het gebouw was waarschijnlijk een éénbeukige (zaal)kerk met dakruiter en 4 traveeën.

KLOOSTER: De kloostergebouwen lagen oostelijk van de kerk aan de Hoogstraat en zouden, wellicht pas later, rond twee claustra hebben gelegen. In het noorden werden zij begrensd door de, in de vorige eeuw gedempte gracht Achterklooster. Hier moet ook een visvijver hebben gelegen die verbonden was met de Maas. Meer noordelijk lagen nog een tuin en boomgaard.

Hoewel het herstel direct na de stadsbrand een aanvang nam (1565), werd het klooster niet meer voltooid, want al in 1576 werd het ingericht als stedelijk gasthuis en in 1578 werden diverse percelen verkocht. In 1506 werd er een Pest- en Dolhuis, en in 1622 een Mannen- en Vrouwenhuis gevestigd.

Predikherenklooster van de zijde van de Vest gezien, ca. 1570 (G.J.F.A. Giudici, Stadsarchief Rotterdam).

TIEL/ WESTROYEN

Canonisatie van dit klooster vond plaats in 1403. Reeds in 1399 hadden dominicanen uit Utrecht zich gevestigd in deze buurschap bij Tiel, die behoorde onder de parochie Zandwijk, toen zij van de Gelderse hertog Willem van Gulik (1364-1402) daar een aan O.L. Vrouw gewijde kapel geschonken kregen.

KERK: Na ca. 1400 moeten in en om deze kapel bouwactiviteiten begonnen zijn, maar het klooster werd, misschien vanwege onvoldoende belangstelling, 'concurrentie' of em-plooi ten gevolge van de wat buitenstedelijke ligging, niet afgebouwd. In 1435 al verlieten de monniken het en vestigden er zich vijf dominicanessen. Hierna is hetgeen er al was uitgebreid met o.a. een refter en keuken en een deel van de kloostergang. Door een brand in 1512 werd het klooster grotendeels in de as gelegd, maar toch weer hersteld. In 1554 en kort hierna weer in 1567 werd het resp. door Spaanse troepen en krijgsvolk van Hendrik van Brederode geplunderd, zodat de nonnen genoodzaakt waren in 1572 een veilig onderkomen te zoeken in de stad Tiel.

Tijdens opgravingen in 1974 werden restanten van kerk en klooster teruggevonden ten noorden van de spoorlijn Tiel-Nijmegen, aan de oostzijde van de toenmalige Staartsestraat, nu Predikbroedersweg. De binnenmaten van de éénbeukige kerk, die door een latere dwarsmuur in tweeën was gedeeld (schip-koor), bedroegen ca. 6,5 x 25 m. Op de kaart van Van Deventer bezit de kerk een dakruiter.

KLOOSTER: Van het, volgens een bron 'klein en niet voltooid' klooster bleek tijdens de opgravingen in 1974 de groepering van de verschillende gebouwen vrij willekeurig en werd 'een doolhof met talrijke doorgangen en binnenhoven... het geheel omsloten door muren en grachten' aangetroffen.

Tiel-Westroyen, Jacob van Deventer 1545.

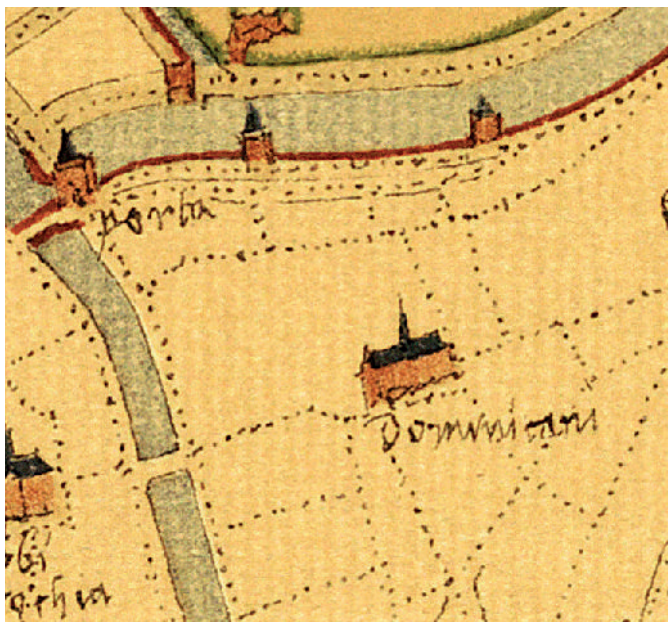
UTRECHT

Met de canonisatie in 1232 is het Utrechtse klooster de oudste dominicanenvestiging in de Nederlanden. Van de locatie en vorm van een eerste, vermoedelijk kleine behuizing is niets bekend. In 1249 schenkt Rooms koning Willem II te Keulen grond en geld voor de bouw van een nieuw klooster, dat gelegen was in het noorden van de stad, oostelijk van de Oude Gracht.

KERK: De eerste kerk, die zich met de zuidzijde geheel aan de huidige Breedstraat uitstrekte, moet vrij kort na de voltooiing tijdens de stadbrand in 1253 zijn verwoest. De tweede kerk werd in 1270/71 door Albertus Magnus geconsacreerd. Onbekend is wat er met het gebouw tijdens de stadsbrand in 1372 is gebeurd. In 1503 was een restauratie van het koor noodzakelijk.

Afgezien van globale aanduidingen op enkele oude kaarten, waarop een eenvoudig éénbeukig gebouw met dakruiter is afgebeeld, is er over de vorm en inrichting niet veel bekend. Wolfs is van mening dat het mogelijk een kruisvormig gebouw is geweest, dat aan 'de eene zijde van het transept' een kapel en koor van de O.L.Vrouwebroederschap met altaren (1481 Rozenkransaltaar) bezat. Vóór de kerk (aan de zuidzijde?) zou zich een kapel met altaar (H. Petrus van Verona) en graven van de familie Drakenborch hebben bevonden.³ De preekstoel stond aan de noordzijde.

Coomans veronderstelt dat het op p. 16 afgedrukte, 16e-eeuwse beschilderde paneel, dat uit de dominicanenstatie 'Dorstige Hartsteeg' te Utrecht (opgeheven in 1842) afkomstig is, een beeld zou kunnen geven van het interieur van de in 1583 gesloopte Utrechtse dominicanenkerk. Uit de voorstelling, waarin Maria haar Zoon presenteert aan twee rijen dominicanenmonniken, die in het middenschip voor een doxaal het 'Salve Regina' zingen, maakt hij op dat er sprake geweest zou kunnen zijn van een koor van een hallenkerk, kennelijk met twee zijbeuken of transept. Het doxaal zet zich voort in het linker zijschip (of transept). In het midden van het doxaal zit een deur met daarboven een beschilderd timpaan. Aan weers-

Dominicanenkerk te Utrecht, Jacob van Deventer, ca. 1570

zijden staat een altaar met retabel. Het koor is polyonaal (3 of 5 zijden) gesloten.

KLOOSTER: De kloostergebouwen lagen aan de noordzijde van de kerk en werden aan de zuidzijde begrensd door de Jacobijnenstraat en Breedstraat, aan de oostzijde door de Korte Lauwerstraat, aan de noordzijde door de Lange Lauwerstraat en in het westen door de Oude Gracht. De gebouwen strekten zich overigens niet overal tot aan de genoemde straten uit. Met de kerk zullen de kloostergebouwen na de stadsbrand van 1253 zijn hersteld. Rond 1550 moet er een grondige restauratie hebben plaatsgevonden, die echter spoedig gevolgd zou worden door de vernielingen in 1566 en 1579. Na de verdrijving van de monniken ging de stad reeds in 1580 tot verkoop en afbraak, o.a. van 'den ouden reventer met het siekhuys', over. De grote afbraak begon in 1583. Over het open terrein werd toen tussen de Jacobijnenstraat en Lange Lauwerstraat een weg aangelegd, nu Predikherenkerkhof geheten. Tijdens herstel van panden aan deze straat in de '60er en '70er jaren van de vorige eeuw werden enkele fragmenten teruggevonden. Tevens bleek de grond tussen de Lange Lauwerstraat en Breedstraat weinig verstoord, zodat men mag aannemen, mede op basis van de afbeeldingen op de oude kaarten, dat hier een tuin en/of boomgaard zal hebben gelegen

ZIERIKZEE

De canonieke erkenning dateert uit 1279. Helaas is over ligging en inrichting van kerk en klooster weinig bekend. Omstreeks 1286 moeten de meerderbroeders in Zierikzee een huis van de zgn. 'fratres de pica' of 'fratres beatae mariae', in het Nederlands naar de kleuren van hun gewaad 'eksterbroeders' geheten, betrokken hebben. Deze bedelorde was tijdens het Concilie van Lyon in 1274 opgeheven en de bezittingen waren aan de H. Stoel overgedragen. In 1286 besluit paus Honorius IV de goederen in Zierikzee ten bate van het H. Land te verkopen aan de provinciaal der dominicanen.

KERK: Aanvankelijk zal het voormalige bezit van de eksterbroeders voorzien zijn van een kerk en kloostergebouwen.

Zierikzee, Jacob van Deventer, 1575.

Deze moeten echter tijdens de stadsbrand van 1414 erg geleden hebben. In de decennia hierna werden zij herbouwd, doch tijdens een brand in 1458, die m.n. in het zuidelijke deel van de stad woedde, werden zij wederom getroffen.

Na de inname van de stad door de geuzen in 1572 en het langdurige beleg door de Spanjaarden tot 1576 werden de dominicanen voorgoed verdreven en vervielen de zwaar beschadigde gebouwen geleidelijk aan tot ruïne. Na 1604 werden er op het terrein huizen gebouwd en dwars overheen een weg aangelegd, de Lange Jansstraat, aan het begin waarvan in 1719 nog een roodstenen toegangspoort stond.

Op het bovenstaande fragment van de stadskaart van Van Deventer is globaal een eenbeukige kerk met dakruiter aangeduid.

KLOOSTER: Het terrein van de kloostergebouwen, dat waarschijnlijk ten noorden van de kerk lag, moet globaal aldus begrensd zijn: in het noorden door de St. Domusstraat, waar de hoofdingang lag, in het westen door de Bagijnestraat, waar ook de westzijde van kerk kerk lag, in het oosten door de Nieuwe Bogerdstraat en in het zuiden door het begijnhof (sedert 1271: zie kaart). Bij opgravingen werden in dit gebied regelmatig menselijke skeletten gevonden.

ZWOLLE

De vrij late stichting van het Zwolse dominicanenklooster kwam mede door bemoeienis van paus Paulus II in 1465 tot stand, de canonieke erkenning in 1468. Aanvankelijk lag het klooster buiten de noordelijke stadsmuur, maar ca. 1500 kwam het geheel door de voltooiing van de derde stadsuitleg binnen de omwalling te liggen.

KERK: De nog bestaande kerk was een bakstenen hallenkerk met twee, van kruisribgewelven voorziene schepen. Hoofdschip en het smallere zuidelijke, rechtgesloten zijschip tellen 7 traveeën. Het koor aan het hoofdschip telt drie traveeën en is polygonaal gesloten met 5 zijden van een achthoek. Het homogene geheel moet tussen 1466 en 1493 zijn gebouwd

Gewelfschilderingen in de Broederkerk Van Zutphen (Foto Ton van der Wal, RCE)

en werd in 1512 geconsacreerd. De gewelven werden ca. 1520 voorzien van laatgotische gepolychromeerde decoraties, die tijdens de restauratie tussen 1983-1988 onder de witkalk vandaan werden gehaald en hersteld. In 1556 kreeg de kerk een nieuw orgel en in 1567 werd de dakruiter hersteld.

In 1580 werd het gebouw ten dele verwoest en vertrokken de dominicanen naar elders. In 1610 namen de hervormden bezit van de kerk, die tot dan toe gebruikt werd voor optredens van 'comedianen, coorde-dansers ende andere spelers'. In de jaren 1672 en 1673, toen de stad tijdelijk in handen was van de Munstersen, keerden de dominicanen even terug.

Vanaf 1795 was er o.a. een paardenstal in gevestigd, maar in 1809 ging men er weer kerk tot 1830, toen het gebouw onderdeel werd van een kazerne. In 1909 werd de erediensfunctie hersteld. Momenteel is in de kerk een boekhandel gevestigd.

KLOOSTER: Het kloosterterrein werd aan de noordzijde begrensd door de huidige Achter de Stadsmuur en Krabbestraat, aan de westzijde door het Broerenkerkplein, aan de oostzijde door de Klokkensteeg en aan de zuidzijde door Achter de Broeren.

De noordzijde van het klooster kwam reeds ca. 1470 gereed. De zuidelijke kloostergang, die tegen de noordmuur van kerk lag, werd pas in 1538 gebouwd.

Delen van de zuidelijke en westelijke kloostergang zijn nog herkenbaar, van de noordelijke, waar nu het conservatorium is gevestigd, nog een klein deel. De oostvleugel werd in 1877 door brand verwoest. Aan de oostzijde van het complex, waar ca. 1800 huizen verrezen, moet een ruime tuin hebben gelegen en aan de westzijde het kerkhof, dat in 1475 omgeven werd door een schutting.

ZUTPHEN

De canonisatie van het oudste klooster van de stad Zutphen vond plaats in 1288. Aanvankelijk bewoonden de dominicanen een huis op het Oudewand, dat na hun vertrek nog altijd het 'Olde Convent' werd genoemd. In 1293 werd het klooster verplaatst naar het grafelijk territorium in de Barlheze, waar

De Broerenkerk te Zwolle, gezien vanuit het westen vanaf het Broerenkerkplein (Foto Wandelnet)

Margaretha van Vlaanderen, echtgenote van graaf Reinoud I van Gelre, grond ter beschikking stelde. Direct is met de bouw van kerk en klooster begonnen, zodat het geheel ca. 1300 gereed was.

KERK: De nog bestaande, vrijwel geheel uit baksteen opgetrokken kerk is een drieschepige basilica: het hoofdschip en twee lagere rechtgesloten zijbeuken tellen 6 traveeën, het op het middenschip aansluitende even brede koor heeft 2 traveeën en een polygonale afsluiting van drie zijden van een achthoek. Hoofdbeuk en koor (ca. 51 x 8,5 m.) en zijbeuken (ca. 34,5 x 3,5 m.) bezitten kruisribgewelven en luchtbogen. De ingang aan de westelijke gevel en het portaal aan de zuidzijde dateren uit latere eeuwen.

In de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw werden tijdens herstelwerkzaamheden 16e-eeuwse decoraties en gewelwandschilderingen teruggevonden van dominicaanse heiligen, onder wie Dominicus, Petrus van Verona, Thomas van Aquino, Albertus Magnus e.a., die bij een bombardement in 1944 werden beschadigd, maar na de oorlog werden hersteld.

In 1572 en nogmaals in 1579 werd de stad door Staatse troepen bezet en wederom door Spaanse troepen heroverd, totdat in 1591 Maurits haar definitief in handen kreeg en het katholicisme werd verboden, zodat de dominicanen moesten vertrekken.

De Broederenkerk kwam toen in handen van de hervormden. In 1981, toen de kerk al geruime tijd niet meer werd gebruikt en in verval was geraakt, werd het gebouw door de kerkvoogdij overgedragen aan de gemeente, die de restauratie ter hand nam en er de stedelijke openbare bibliotheek vestigde.

KLOOSTER: De gebouwen, waarvan een deel van de zuidelijke kloostergang, de oostelijke vleugel en een aansluitend deel van de noordelijke vleugel bewaard is, lagen aan de noordzijde van de kerk. Het geheel werd in het westen begrensd door het Broederenkerkplein, in het oosten door de Rosmolensteeg, in de het noorden door de Rozengracht en in het zuiden door het Broederenkerkhof.

Onder de oostelijke vleugel zijn overwelfde kelders bewaard, op de begane grond de kloostergang en kapittelzaal

Huidige Broederenkerk te Zutphen (Foto Reliwiki)

met sacristie en een smalle trap naar de verdieping, waar zich het dormitorium zal hebben bevonden. Aansluitend ligt aan de noordzijde van de oostvleugel een deel van de noordelijke vleugel, waarin waarschijnlijk het overwelfde refectorium gelegen heeft, nu in gebruik als Stedelijk Museum.

In 1572 werd het klooster deels verwoest, maar op last van Filips II weer hersteld.

CONCLUSIES

Uit de boven beschreven voornamelijk architecturale bijzonderheden van de kerken en kloosters van de middeleeuwse dominicanenkloosters in de Noordelijke Nederlanden meen ik de volgende conclusies te mogen trekken, die bij de reconstructie van het Winsumse klooster als achtergrond kunnen dienen:

1. Van de besproken 14 dominicanenkloosters is het merendeel, en ook Winsum, gecanoniseerd in het laatste dierkwart van de 13e en het eerste decennium van de 14e eeuw. Tussen de eerste canonisatie in 1232 van Utrecht en die van Groningen in 1310 verstrijken 78 jaar, gedurende welke maar liefst 10 kloosters van de grond komen. Na Groningen duurt het 93 jaar, voordat de overige 4 middeleeuwse dominicanenkloosters, in een spanne van 65 jaar in de ruime eerste helft van de 15e eeuw gerealiseerd worden. Globaal is er dus sprake van twee 'golven' van stichtingen gedurende de Middeleeuwen.

De 13e-eeuwse stichtingen vertonen bovendien een zeer grote concentratie tussen 1279 en 1310. Binnen slechts 31 jaar komen maar liefst 7 stichtingen tot stand, tot welke groep ook Winsum behoort, vgl.: 1279 Zierikzee, 1280 Winsum, 1288 Zutphen, 1296 Haarlem, Den Bosch en Nijmegen en in 1310 Groningen, dat vanuit Winsum geïnitieerd werd.

Bij de reconstructie van Winsum verdienen uiteraard deze 7 kloosters, evenals overigens ook de 3 oudere kloosters, 1232 Utrecht, 1245 Leeuwarden en 1261 Maastricht, extra aandacht. Van de 13e-eeuwse kerken zijn er gelukkig nog 3 bewaard, Leeuwarden, Maastricht en Zutphen, al behoren beide laatste kerken tot een type (basilica), dat in Winsum niet

Dominicanenklooster Zwolle, Braun-Hogenberg 1581

gerealiseerd is (zie verder).

2. Kijken wij naar de architectuur van 11 van de 14 beschreven kerken, - ik laat hier Utrecht en Zierikzee (en uiteraard Winsum) buiten beschouwing, omdat er van de architectuurgeschiedenis van deze kloosters/kerken vrijwel niets met zekerheid bekend is -, dan valt op dat er daarvan maar liefst zeven, al dan niet na uitbouw van een oorspronkelijke zaalkerk (zie verder), op een gegeven moment, m.n. in de 14e en 15e eeuw, als hallenkerk gekwalificeerd kunnen worden. In deze gevallen betreft het dan tweebeukige asymmetrische hallenkerken met altijd één polyonaal gesloten koor (2 of 3 traveeën) in de as van het breedste schip (3 tot 10 traveeën) en een rechtgesloten en soms polyonaal gesloten koor in de smallere zijbeuk. Tussen hoofd- en zijbeuk, beide variërend in lengte van 3 tot 10 traveeën, is altijd sprake van pilaren, die beide beuken met elkaar verbinden. In chronologische volgorde gaat het hier om de kerken van Leeuwarden, Haarlem, Den Bosch, Nijmegen, Groningen,⁴ Den Haag en Zwolle. Met uitzondering van de kerk van Zwolle, die pas vrij laat gebouwd werd (1466-1493), zijn de overige zes allemaal vlak gedekt geweest, dus zonder gewelven. Van drie van deze hallenkerken kennen wij bij benadering enkele afmetingen: Leeuwarden, schip en koor (5 traveeën) ca. 48 x 8 m., Den Haag, schip (6 traveeën) ca. 26 x 12 m., koor (3 traveeën) ca. 17 x 9,5 m., (brede) zijbeuk (6 traveeën) ca. 26 x 11,5 m.; Haarlem, hoofdschip (6 traveeën) ca. 50 x 9 m.

3. Twee van de elf kerken, Maastricht en Zutphen, zijn kennelijk in oorspronkelijke opzet en in totaal concept in de eerste helft van de 14e eeuw gebouwd als drieschepige overwelfde basilica, beide met kruisgewelven en polyonaal gesloten koor aan de bredere middenbeuk en rechtgesloten koren aan de zijbeuken. Afmetingen: Maastricht, middenschip (6 traveeën) ca. 31 x 8 m., zijbeuk (6 traveeën) ca. 31 x 5 m., koor (2 traveeën) 9 x 8 m.; Zutphen, schip (6 traveeën) ca. 51 x 8,5 m., zijbeuk (6 traveeën) ca. 51 x 3,5 m., koor (2 traveeën) 34 x 8,5 m.

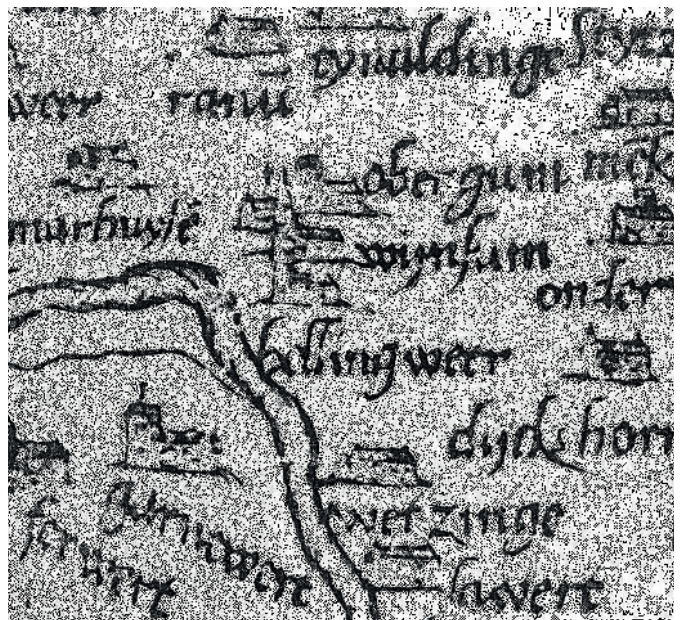
Gewelfdecoraties in de Broerenkerk te Zwolle (Foto Sacha Wunderink)

4. Zes van de elf kerken blijken in opzet aanvankelijk gebouwd te zijn als éénbeukige zaalkerken met koor. Deze zijn de 13e-eeuwse kerken van Leeuwarden, Den Bosch en Nijmegen en de 15e eeuwse kerken van Den Haag, Rotterdam en Westroijen. Van deze zes werden er vier later uitgebouwd tot tweeschepige hallenkerken. Rotterdam en Westroijen verdwenen reeds vroeg. Afmetingen: Leeuwarden ca. 36 x 7,5 m., Den Haag, schip ca. 26 x 12 m., koor 17 x 9,5 m.

5. Bij maar liefst twaalf kerken werden de kloostergebouwen tegen de noordzijde gebouwd. Alleen Haarlem, zuidzijde, en Rotterdam, oostzijde, wijken van deze evidente 'voorkeur' af, ongetwijfeld vanwege de beperkte en beschikbare ruimte. Van Westroijen kon geen duidelijk beeld verkregen worden en lijken de kloostergebouwen her en der over het terrein verspreid te hebben gelegen. Bij zeven hallenkerken waar de kloostergebouwen tegen de noordzijde gebouwd waren, ligt de smallere zijbeuk veelal aan de zuidzijde. Uitzonderingen zijn hier Nijmegen, Den Bosch en Leeuwarden.

6. Het kan geen toeval zijn dat in vier van de vijf nog bestaande dominicanenkerken middeleeuwse of zestien-eeuwse muur- en/of gewelfschilderingen en decoraties onder de latere witkalklagen tevoorschijn zijn gekomen.

7. Geen van de besproken elf kerken bezat een toren, doch alle altijd wel een dakruiter. Bij geen ook is er, voor zover bekend, sprake geweest van een transept (kruisvorm). In alle dominicanenkerken moet uiteraard de preekstoel, meestal omtrent het midden tegen de lange noord- of zuidmuur geplaatst, een centrale positie hebben gehad, evenals ook het koor, dat door middel van enigerlei vorm van (d)oxaal (hek, balkon, muurwerk, lessenaars) van het schip afgescheiden moet zijn geweest. In alle dominicaanse stadskerken moeten meerdere zijaltaren, vaak aangebracht naast het doxaal of in later aangebouwde kapellen, voor daar gevestigde gilden of broederschappen of ter speciale devotie aanwezig zijn geweest. Ook is er regelmatig sprake van een orgel.

De kloosterkerk van Winsum op de 'Frieslandkaart' van Jacob van Deventer, ca. 1545.

De nauw met de dominicanen verbonden burgerij, die het zich kon permitteren, liet zich in de kloosterkerk of op het kloosterkerkhof, maar soms ook in de kloostergang begraven.

Hoewel in mijn beschrijvingen en conclusies zeker niet aan alle details recht gedaan is en aan de kloosters en kloosterkerken van de andere bedelorden zelfs in het geheel geen aandacht is besteed, sluiten de belangrijkste bevindingen m.b.t. de vastgestelde dominicaanse kerktypen grotendeels aan bij hetgeen hierover bekend is uit de aangrenzende Duitse streken.

KERK EN KLOOSTER TE WINSUM

Tot besluit van deze bijdrage hebben wij alle tot nu toe besproken gegevens uit archieven, literatuur, overlevering en archeologische opgravingen en de in deze bijdrage beschreven vergelijkende gegevens over ligging, architectuur en inrichting van de Nederlandse middeleeuwse dominicanenkloosters, voor zover zij van belang kunnen zijn voor de Winsumse kloosterkerk en het klooster, vergeleken en gecombineerd.

KERK:

Bij onze reconstructie kunnen wij niet anders, bij gebrek aan beter, dan uitgaan van de kleine afbeelding op de 'Frieslandkaart' van Jacob van Deventer uit 1545. Het plaatje laat tussen de kerken van Winsum en Obergum een vanuit het ZW naar het NO lopend tweebeukig kerkgebouw zien, waarvan de zuidelijke beuk smaller en wat lager is dan de noordelijke. Op het dak prijkt een dakruiter en in de westelijke gevel is een ingang te zien.

In de eerder besproken oorkonde van 1580 worden direct geen bijzonderheden van het kerkgebouw vermeld, maar wordt wel indirect een indicatie gegeven van de relatieve grootte van het gebouw, dat men dan aan wil wijzen als gemeenschappelijke parochiekerk van Winsum en Obergum, omdat beide kerspelkerken te klein waren geworden. Wel is er sprake van het 'buitenste kerckhoff', dat een 'binnenste kerckhof' impliceert.

In het in 1569 opgemaakte verslag van het verloop van de

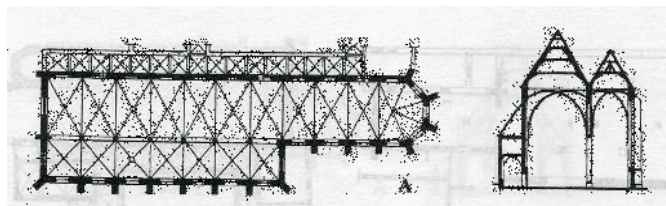
beeldenstorm te Winsum en Obergum op 14 september 1566 door de gebroeders Ripperda is sprake van pilaren, hetgeen duidt op meerbeukigheid. Verder wordt er over diverse spullen uit de kerkinventaris gesproken: orgel, zeven altaren met tafereelen, beelden, sacramentshuis, ornamenten, boeken, een uurwerk met bel.

De opgravingen toonden drie oost-west lopende puinbanen tussen Molenstraat 1 en 7, die zeer opvallend samenhang lijken te hebben met twee grote, oost-west strekkende moderne perceelgrenzen (minuutplan perceel nr. 1870 en 1871). Tussen deze banen werden in de Molenstraat géén menselijke skeletreten aangetroffen, direct ten noorden daarvan echter een rij van zes mannelijke skeletten, en ten zuiden van de zuidelijkste puinbaan diverse skeletresten van mannen en vrouwen.

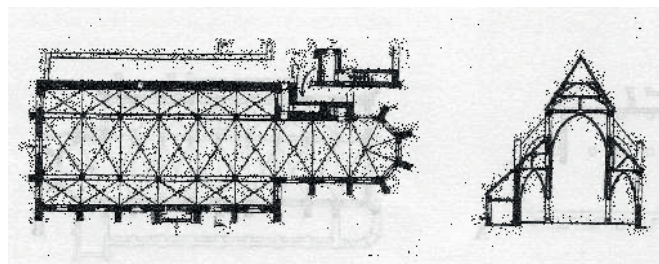
Combineren wij de summie gegevens van het klooster van Winsum, met name met die van het archeologisch onderzoek naar de eerste fase van de vroegere maar het meest nabij Winsum gelegen kloosterkerk van Leeuwarden uit ca. 1250, dan zou de kloosterkerk te Winsum, aldus Jakob Veltman, er ongeveer als volgt kunnen hebben uitgezien:

Een schip van ca. 8,0 m. breedte (inwendig). Aan de zuidzijde van het schip een smallere en iets lagere zijbeuk met een breedte van ca. 4,0 m. Tussen hoofdbeuk en zijbeuk stonden 2 of 3 pilaren. De hoofdbeuk zal 3 of 4 traveeën lang geweest zijn: ca. 25 m. of 33 m. Aan de oostzijde daarvan bevond zich het koor, wellicht langgerekt met een lengte van 8,0 tot 16,0 m. Over de afsluiting van dit koor (polygonaal of recht gesloten) valt niets te zeggen, omdat gegevens ontbreken. Buitenwerks zal de kerk een lengte hebben gehad van minimaal 35,0 m.

Van de gevels is een fragment teruggevonden. Vermoedelijk zijn de gevels twee stenen (kloostermoppen) dik geweest, dus ca. 60 cm. Voor een hoge gevel is dat niet echt dik. Vermoedelijk zijn de gevels daarom voorzien geweest van steunberen. De aldus geïnterpreteerde schaarse gegevens wijzen dus in de richting van een tweebeukige, naar alle waarschijnlijkheid vlak gedekte hallenkerk met dakruiter, het type kerk dus dat in de Nederlanden en aangrenzende Duitse steden voor dominicanenkloosters veel gebezigd werd.

Kloosterkerk dominicanen Zwolle. Coomans, p. 196

Kloosterkerk dominicanen Zutphen. Coomans, p. 194

KLOOSTER:

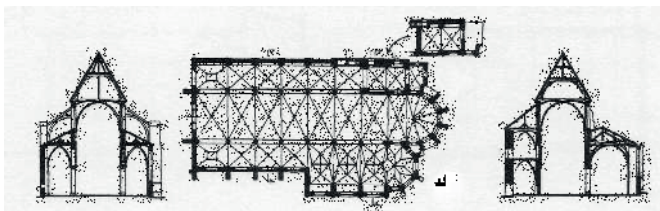
Van de kloostergebouwen bestaan geen afbeeldingen. Het meest uitvoerig worden wij ingelicht door de oorkonde van 17 maart 1580, waarin sprake is van: alle behuizinge, appelhoven, bomen, coeltuinen (= moestuinen), muren, vrije grond, registers, boeken, brieven, papieren, keuken, brouweerschup (brouwgereedschap. NB. dus géén brouwerij), stoelen, banken, huisraad, bedden.

Noch het genoemde getuigenverslag van de beeldenstorm in 1566, noch de opgravingen leverden nadere gegevens op, behalve dan dat ten minste een zestal teruggevonden mannelijke skeletresten aan de noordzijde van de noordelijkste puinbaan in de Molenstraat erop zou kunnen wijzen dat de kloosteromgang met aanliggende kloostergebouwen ten noorden van de kloosterkerk moeten hebben gelegen. Het eigenlijke klooster zou dan mogelijk aan de oost- en noordzijde begrensd zijn geweest door de Hoofdstraat Winsum.

Het is de vraag of de beschikbare ruimte ten noorden van de kerk toereikend is geweest voor een complete conventionele kloosteromgang met gebouwen en of deze dan aan de straat hebben gegrensd, die mogelijk al vóór de bouw van het complex met huizen was bezet.

Het gegeven dat tijdens de opgravingen ook verder rondom het blok Molenstraat-Hoofdstraat-Winsum middeleeuwse sporen en skeletresten werden teruggevonden (vgl. Molenstraat 8, Dorpsplein voor de vroegere Openbare school en achter huidige Bruna) zou er op kunnen wijzen dat de kloostergebouwen meer verspreid kunnen hebben gelegen, zoals dat wellicht ook het geval is geweest in Westroijen. Het oorspronkelijk grotendeels middeleeuwse Jacobijnenhuis, waar in de zuidmuur o.a. de restanten van een aantal kloostervensters nog aanwezig zijn, zou ook gezien de ligging, namelijk net achter het koor van de kerk, zeker tot een van die meer verspreid liggende kloostergebouwen behoord kunnen hebben.

Het voorgenomen grondradaronderzoek zal, spannend genoeg, mogelijk uitsluitsel kunnen geven over de hier ondernomen moeilijke reconstructie van de ligging en grootte van de kerk en de kloostergebouwen.

Kloosterkerk dominicanen Maastricht. Coomans, p. 193.

VOETNOTEN

¹ Ik wijk hier af van de interpretatie van Wolfs, p. 88-89.

² Wolfs, p. 89, vermeldt nog het herstel van een toren in 1534. Plattegrond, noch opgravingen wijzen op de aanwezigheid hiervan. Coomans, p. 180, vermeldt voor het begin van de 14e eeuw dat 's-Hertogenbosch een 'drieschepige hallenkerk op rechthoekige plattegrond' zou hebben gekend.

³ Wolfs, p. 245-246. Niet duidelijk is of Wolfs de ligging van de familiegrafkapel in de andere transeptzijde (welke?) plaatst.

⁴ NB. Nijmegen en Groningen werden in de 16e eeuw nog uitgebouwd

LITERATUUR

Bakker, S.F., *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Assen/ Maastricht 1988)

Binding, G. Untermann, M., *Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordensbaukunst in Deutschland* (Darmstadt 2013)

Coomans, Thomas, 'De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland', in: *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bonds*, jg. 101 (2002) 173-200

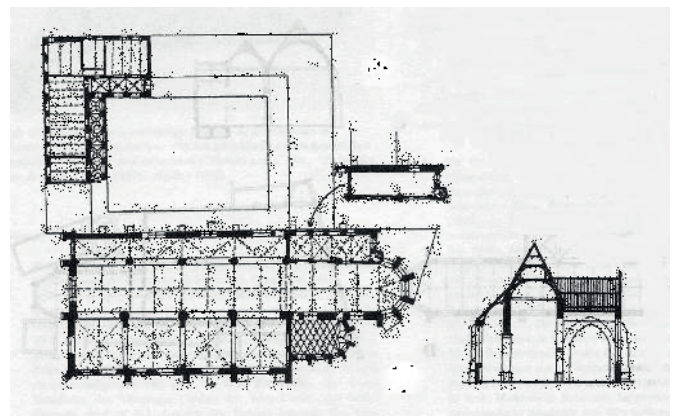
Formsma, W.J., 'Kerk en klooster in Winsum', in: *Winsums Verleden* (Groningen 1957) 125-150

Groen, Natasja, *Monnikenwerk in Winsum (Gr.), een fysisch-antropologisch onderzoek*. Bijvakschriftje Archeologie RUG (Groningen 2003)

Giese, L., 'Bettelordenskirchen. Kirchen der Bettelorden (ordines mendicantium)', in: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* (Stuttgart 1939, Band 2) 394-444, ook te raadplegen via: [http://www.rdklabor.de/wiki/Bettelordenskirchen_Kirchen_der_Bettelorden_\(ordines_mendicantium\)](http://www.rdklabor.de/wiki/Bettelordenskirchen_Kirchen_der_Bettelorden_(ordines_mendicantium))

Hermans, Jos.M.M., *Middeleeuwse handschriften uit Groningse kloosters* (Groningen 1988)

Hidma, S. en Tromp, C., *Inventaris van de Archieven van*

Leeuwarden. Coomans, p. 195

kloosters in de provincie Groningen (Groningen 1989)

Knol, E. Hermans, Jos.M.M. en Driebergen, Matthijs, *Hel en Hemel. De middeleeuwen in het noorden* (Groningen 2001)

Lambermond, C.H., *De dominicanenorde. Stichting en vestiging in Nederland* (Heilo 1947)

Stenvert, R., Kolman, Ch., Van Ginkel-Meester, S., Stades-Vischer, E., Rommes, R., *Monumenten in Nederland Noord-Holland*, RMZ Zeist (Zwolle 2006)

Tersteeg, Jacques, 'Het zegel van het dominicanenklooster te Winsum: een nieuwe interpretatie', in: *Infobulletin Winshem* 1, nr. 2 (1997) 7-11

Tersteeg, Jacques, 'Restant van een veertiende-eeuws straatje opgegraven. Op zoek naar sporen van het Winsumer Dominicanenklooster', in: *Infobulletin Winshem* 2, nr. 2 (1997) 8-9

Tersteeg, Jacques en Wolters, Kees, 'De minuutplans van de gemeente Winsum van 1828. Aflevering II: De kom van Winsum, Sectie E', in: *Infobulletin Winshem* 2, nr. 2 (1998) 11-16

Tersteeg, Jacques, *Verslag van het archeologisch onderzoek in de Molenstraat te Winsum, fase 1: 3 t/m 16 oktober 2001 fase 2: 17 t/m 31 oktober 2001*, door de Archeologische werkgroep van de Historische Vereniging Winsum-Obergum en De Steekproef, archeologisch onderzoeks- en adviesbureau te Groningen. (Winsum 2 december 2002)

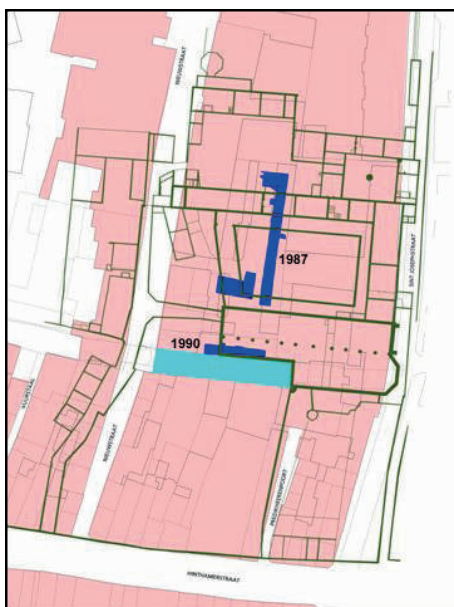
Tersteeg, Jacques, 'Waar lag nou toch het Dominicanenklooster? Een poging tot lokalisering naar aanleiding van de opgravingen in de Molenstraat (najaar 2001)', in: *Infobulletin Winshem* 8, nr. 3 (2003) 3-10

Todenhöfer, A., *Kirchen der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Sachsen-Anhalt* (Berlin 2010)

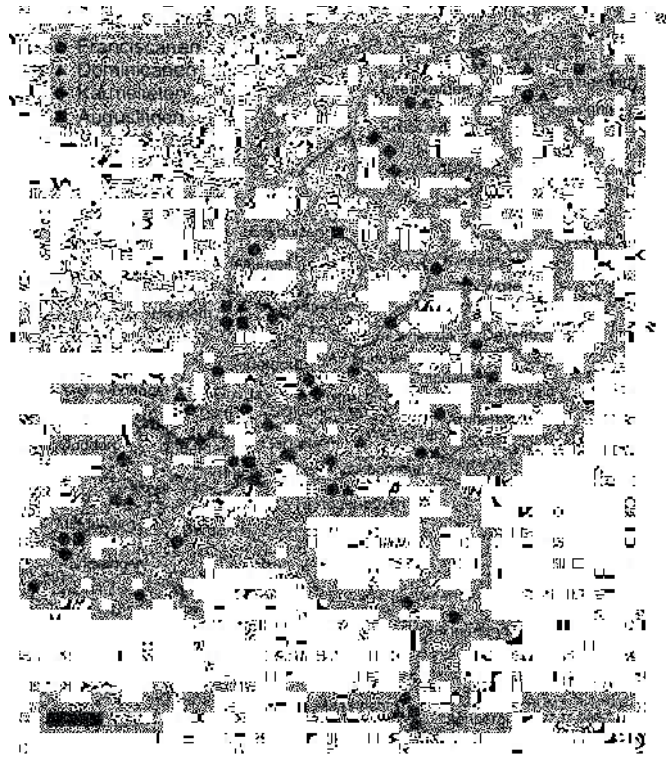
Tersteeg, Jacques, *Monnikenwerk in Winsum. Tentoonstelling 2 t/m 30 november 2003*. Opgravingen en geschiedenis van het Jacobijnenconvent (1276-1584) (Winsum 2003)

Wolfs, S.P., *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de middeleeuwen* (Assen 1973)

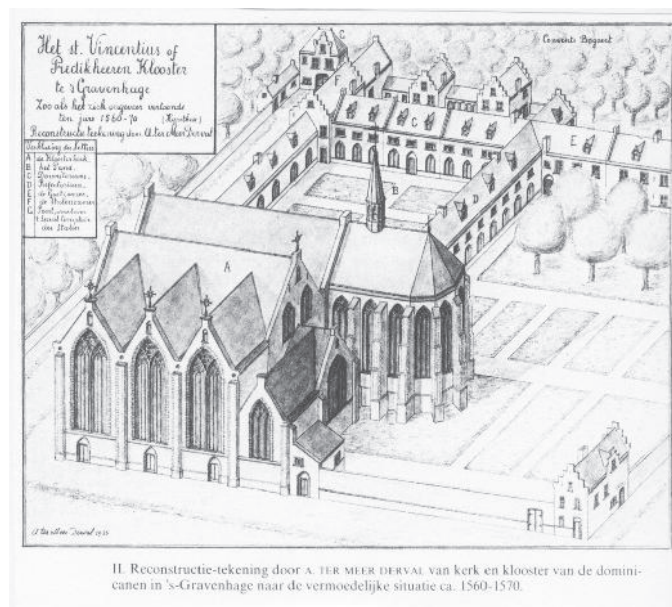
Wolfs, S.P., *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Assen 1984)

Reconstructie dominicanenklooster en kloosterkerk 's-Hertogenbosch op basis van een plattegrond van 1631 en opgravingen in 1987 en 1990

In de Middeleeuwen gestichte Nederlandse bedelordenkloosters (Coomans, p. 175).

Predikherenklooster te 's-Gravenhage, reconstructie-tekening door A. der Meer Derval

Pedicura

medisch pedicure

gediplomeerd voetverzorgster

aantekening diabetische voet

aantekening reumatische voet

voetreflexzonetherapeute

massage-therapeute

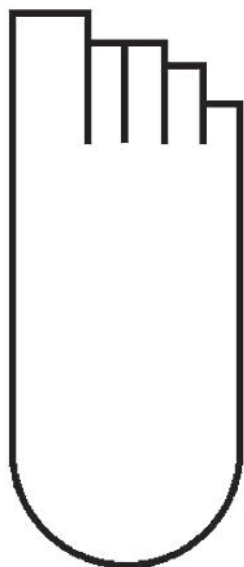
en stoel shiatsu

fennie braad

nieuwstraat 48
9952 ej winsum

06 - 20 43 78 49

behandeling op afspraak

COMPÈL
COMPUTERS

Alles op het gebied van ICT!

- PC's
- Netwerken
- Reparaties
- Accessoires

Service is ons kenmerk

Het Aanleg 6c
9951 SJ Winsum
T: 0595442619
www.compel.nl
info@compel.nl

*Al bijna een halve
eeuw van Winshems
historie hét adres voor
tapijt ende gordijnen
ende rest*

CAFE J&A

www.caféjena.nl

Voor een
hapje,
drankje en
mooi terras
aan het water

Open
vanaf 10.00 uur
op dinsdag gesloten

Hoofdstraat W 2b
9951 AB Winsum (Gn)
Td. 0595-435933

Hijlkema
VLOEREN EN RAAMDECORATIE

...daarvoor gaat u naar

binnen

J U W E L I E R PANNEKOEK

Hoofdstraat Obergum 2 | 9951 AH Winsum | Tel: 0595-441433
E-mail: info@juwelierpannekoek.nl | www.juwelierpannekoek.nl

BOUWBEDRIJF

SCHILDERSBEDRIJF

Universeel bouw- en schildersbedrijf waar het hele "bouw- en schildergebeuren" is ondergebracht in één totaal aannemingsbedrijf voor bedrijf, overheid en particulier.

Vakmanschap is bij ons een waarborg voor kwaliteit!

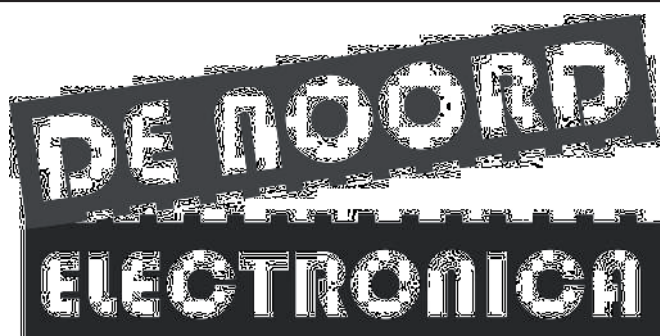
Het Aanleg 9
9951 SJ Winsum
Tel.: (0595) 49 16 46
Fax: (0595) 49 20 66
Mob.: 06 51 56 66 00

Bouwend Nederland

E-mail: bouwbedrijf@hylmar-diemer.nl
www.hylmar-diemer.nl

De Noord electronica sinds 1890 uw vertrouwd adres voor
Huishoud, Electro en speelgoed
Hoofdstraat Obergum 3 , 9951 AG Winsum Tel. 0595-441 459

Stoffel Winters
SCHOENEN

Hoofdstraat O. 7
Winsum
Tel. 0595-441877

www.stoffelwintersschoenen.nl

DEPRINT

Aandacht krijg je door het te geven

KLEIN EN GROOT FORMAAT PRINTS

PRINT OP PLAATMATERIAAL

GRAFISCHE AFWERKING

CANVAS SCHILDERIJEN

GRAFISCH ONTWERP

PRINT OP TEXTIEL

DRUKWERK

XXL SIGN

Hoofdstraat Obergum 20, Winsum, Tel.: 0595-444 916,
info@deprint.nl www.deprint.nl

Albert Heijn
Winsum

Openingstijden

Maandag	08:00 - 21:00 uur
Dinsdag	08:00 - 21:00 uur
Woensdag	08:00 - 21:00 uur
Donderdag	08:00 - 21:00 uur
Vrijdag	08:00 - 21:00 uur
Zaterdag	08:00 - 21:00 uur
Zondag	12:00 - 17:00 uur